

1988 / 1

ZWOLSE HISTORISCH TIJDSCHRIFT

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

1 VAN DE REDACTIE

ARTIKELEN

- 2 De drie middeleeuwse rivierovergangen over de Vecht
bij Zwolle D. Wemes
- 15 Grafkelder te Windesheim H. Clevis

BOEKBESPREKINGEN

- 21 Drostenhuis. Het provinciaal Overijssels Museum
Besproken door A.L.A. Wevers
- 23 Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de
IJssel Besproken door F. Koorn

VERENIGINGSNIEUWS

- 27 Lezingencyclus

28 VERSCHENEN BOEKEN EN ARTIKELEN

VAN DE INSTELLINGEN

- 14 Tentoonstellingsagenda P.O M.
- 30 Oproep P.J. Meertens-Instituut
- 29 Mededeling van het gemeente-archief
- 32 PERSONALIA

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift & Jaarboek

E. den Daas, J.H. Drentje, W.A. Huijsmans, N. Lettinck
(eindredacteur Jaarboek), I. Wormgoor, H.C.J. Wullink,
A. van der Wurff

Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopy,
microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

Na twee speciale uitgaven - De Zwolse mummie en Domus Parva - verschijnt na een jaar weer een 'normaal' tijdschriftnummer.

In dit afgelopen jaar zijn er enkele wijzigingen gekomen in de personele bezetting van de redactie. De heren R.Oost en P.Lindhoud hebben afscheid genomen en voor hen in de plaats zijn gekomen de heren J.Drentje en E.den Daas. Mevrouw I.Wormgoor is eindredacteur van het tijdschrift geworden.

De opzet van het tijdschrift is echter onveranderd gebleven. Ook in dit nummer kunt u enkele artikelen, boekbesprekingen en mededelingen vinden. Tenslotte wordt een beroep op uw medewerking gedaan door de redactie en het Meertens-Instituut in Amsterdam.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift & Jaarboek

DE DRIE MIDDELEEUWSE RIVIEROVERGANGEN OVER DE VECHT BIJ ZWOLLE

D. WEMES

De auteur van dit artikel neemt op grond van zijn bevindingen bij het bestuderen van de geschiedenis van het landschap een standpunt in, dat wellicht discussie oproept bij een deel van onze lezers. De redactie stelt bijdragen van lezers aan een mogelijk debat, liefst in de vorm van een artikel, zeer op prijs.

Inleiding

Een halve eeuw geleden was het gebied, omsloten door Zwarte Water, Vecht en Nieuwe Vecht, een groot stiltegebied. Alleen langs de Meppelerweg was wat verkeer, gaande naar of komende van het noorden. Het spoedde zich toen nog door de stad Zwolle. En langs die weg vormde de stoomtram enkele malen per dag een puffend beeld van activiteit. Dit gebied van de vroegere marke Dieze, Berkum en Langenholte is door Van der Pot aan het begin van deze eeuw kleurrijk beschreven 1). Het geheel was als het ware een mooie grote achtertuin van de stad Zwolle, waar in 1450 nog een tuindeur was aangebracht in de vorm van de houten Berkumerbrug.

De tegenwoordige toestand is totaal anders. Nu loopt er een grote dijk om Zwolle heen, voorzien van brede onderdoorgangen, vanaf de IJssel tot aan de betonnen brug over de Vecht. En in het Berkumse gebied verdween de Meppelerstraatweg onder de nieuw opgeworpen zanddijk, waarover de A28 ligt met zijn vier rijstroken en daverende verkeersstroom. De trambaan herkreeg zijn vroegere bestemming van verkeersweg - de huidige Kranenburgerallee -, nu voor lokaal verkeer. De namen van buurschappen en dergelijke leven voort in namen van stadswijken. De naam van de oude marke Berkum ging over op de slaapstad die ligt ingeklemd tussen de A28 en de Nieuwe Vecht. Men vindt hier geen sporen meer van het vroegere landelijke karakter.

Onze belangstelling richt zich daarom op het gebied langs de Vecht, waar de aloude marke Langenholte ligt

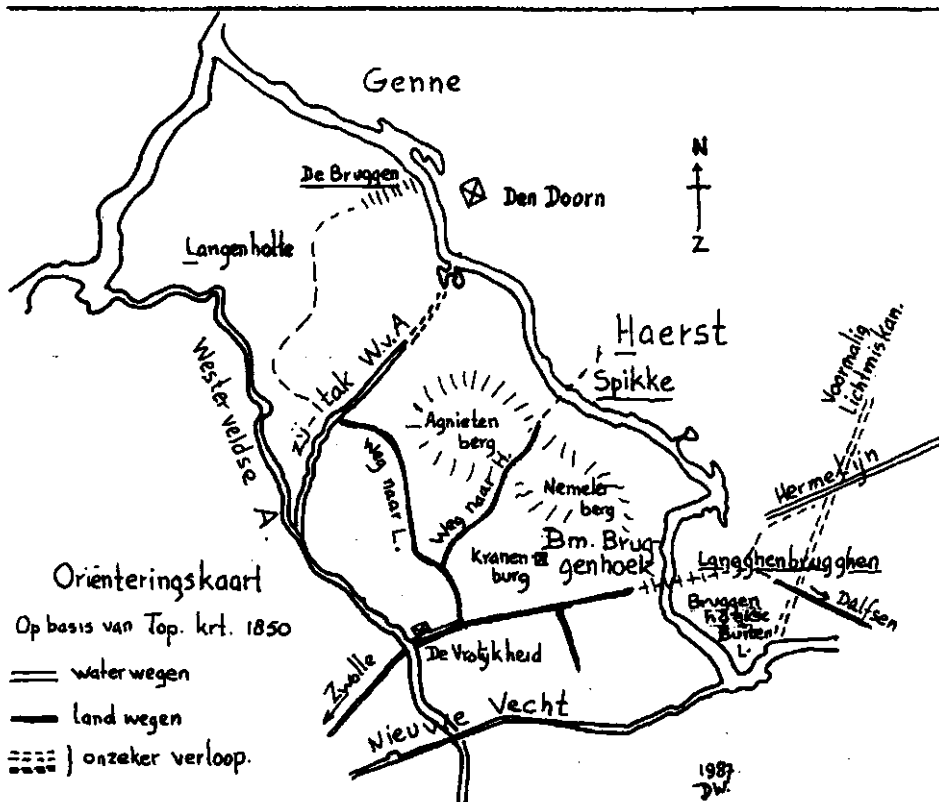

fig.1 Oriënteringskaart van het gebied; tekening van de auteur op basis van topografische kaart 1850.

en een onbebouwd stukje van de marke Berkum. Hier bij de Agnietenberg lopen geen grote verkeersbanen, wel is er een fietspad over de Vechtdijk naar de zandhoogte, verderop met boerderijen verscholen in boomgroepen (zie figuur 1: de buurschap Langenholte). Nu is het een idyllisch landschap in een uithoek. Eeuwen geleden moet dit anders geweest zijn.

In dit artikel wordt aandacht besteed aan rivierovergangen over de Vecht die in dit gebied kunnen hebben bestaan. Na een schets van de gangbare opvattingen (die overigens niet als zodanig in de literatuur zijn beschreven) wordt een nieuwe visie gepresenteerd. De constructie en toepassing van de brugge en de spikke zullen worden belicht, evenals de consequenties van de geopperde visie.

Het gangbare beeld

Voordat het land van Mastenbroek bedijkt was (1364), kon men alleen naar Hasselt over Langenholte en Genne. Niet dat Hasselt zelf toen zo belangrijk was, maar het lag op de route langs de westelijke rand van het veengebied tussen Reest en Vecht. Vanaf deze rand is het veengebied langzamerhand ontgonnen. Tussen Langenholte en Genne lag begin deze eeuw nog een voetveer - het Genneger veer - maar voordien kan het een grootser allure gehad hebben.

Bij de Nemelerberg is in 1398 het klooster van St. Agnes gesticht, populair veelal aangeduid als het klooster op de Agnietenberg of Bergklooster. Het is beroemd geworden door Thomas à Kempis die hier van 1399 tot 1472 vertoefde. Het klooster beijverde zich ook de wildernis tussen Vecht en Reest tot ontwikkeling te brengen. De monniken zullen daarom veel baat hebben gehad bij een rivierovergang. Hoewel dat niet bekend is, kan het Haersterveer uit die tijd dateren; thans wordt het in feite niet meer gebruikt.

Voor 1450 lag bij Berkum een veerstal (dit is een aanlegpunt voor een veerboot). De weg die van Zwolle kwam en hier de Vecht passeerde, gaf aansluiting op een merkwaardige, zeer oude verkeersweg die zich ruwweg van Hasselt tot Hardenberg (en verder), zo'n tien uren gaans uitstreckte. Het was in feite een enorme strook heide waarin karresporen uitgesleten waren. Iedere voerman koos zijn eigen spoor, 's zomers door mul zand, maar in natte tijden over een redelijk begaanbaar zandpad met veel modderige kuilen. Delen van de route gaven nog dezelfde aanblik op het eind van de negentiende eeuw. Langs deze weg kon men over Hardenberg en Venebrugge naar Westfalen of over Ommen naar Twente gaan.

De Zwolse weg naar Berkum was een weg, vrij van slingers en omwegen, wat er op kan wijzen dat het van oorsprong een weg was die door een wildernis was aangelegd, waarlangs eerst veel later bebouwingen ontstonden. Er ligt een duidelijke knik in de weg bij de kruising met de Westerveldse A. Vermoedelijk lag hier een voorde (doorwaadbare plaats) en aan de Berkumse kant een herberg.

Een rivier doorwaden was een onderneming waarvan het

welslagen sterk afhankelijk was van een geschikte waterstand, waarop men soms dagen moest wachten. Tussen de Westerveldse A en de Vecht hadden de Zwolse vroede vaderen de gerechtsplaats van Zwolle laten aanleggen (de stadsrechten van 1230 maakten hen dit mogelijk) als demonstratie van hun bestuurlijke macht. Daar koos men altijd de belangrijkste weg voor uit.

Twijfels aan het oude beeld

Met het bovenstaande zijn de gangbare opvattingen geschetst met betrekking tot de rivierovergangen in de Vecht bij Zwolle. Dit beeld behoeft echter een herziening. Deze opvatting kwam bij stukjes en beetjes tot stand.

In een door de IJsselakademie gepubliceerd onderzoek over de veldnamen van Langenholte staat vermeld dat er langs de Vecht wat weilanden lagen met de naam de Bruggen 2). Het is duidelijk een toponiem, maar blijkt in de Nederlandse taal nog niet omschreven te zijn. Verrassenderwijs werd het wel in de Duitse literatuur gevonden. Abels schrijft: "Brügge bedeutet in alteren Namen nicht eine Brücke im heutigen Sinne, sondern eine Art Knüppeldam über Moräste und Wasserläufe"3). Met deze opmerking waren de problemen geboren. Waarom lag hier bij Langenholte zo'n brugge? Bestonden er meer van dit soort bruggen in Nederland? En waarvoor gebruikte men deze?

Omdat een brugge een onbekend begrip is en heden ten dage niet meer bestaat, is tevens geprobeerd eens na te gaan hoe zo'n brugge gemaakt werd en hoe deze functioneerde. Uitwerking van deze vraag leidde tot een nieuw inzicht.

De eerste vraag luidde: waarom lag juist hier bij Langenholte een brugge? Was het een voorloper van het Genneger Veer? Zouden er ook bruggen gelegen hebben bij het Haerster veer en de veerstal in Berkum? Een onderzoek naar meer toponiemen langs de Vecht vanaf 't Zwarte Water tot voorbij Berkum, leverde nog twee andere namen op, te weten Berkum-Bruggenhoek - een naam die bekend voorkwam - en Spiekpolder, dat bij Haerst gelegen is, dus bij de twee andere rivierovergangen. In de naam Spiekpolder zit het woord spikke verborgen, dat in de Nederlandse en Duitse literatuur

goed bekend is. Voorlopig zullen we ons echter beperken tot Berkum-Bruggenhoek. Het is dat deel van Berkum waar een interlokale (de A28) en een lokale weg elk afzonderlijk door middel van een brug over de Vecht geleid worden. Sterker nog, in april 1968 lag er ook nog de laatste uitvoering van de eeuwenoude houten Berkumerbrug, maar die werd kort daarop gesloopt.

De naam Berkum-Bruggenhoek staat op de topografische kaarten afgedrukt tussen de Vecht en de Kranenburg en lijkt daarom heel toepasselijk voor de huidige situatie. Maar evenals bij Langenholte kan het ook hier een toponiem zijn. We bekijken daarom eens een oudere kaart uit 1825 4). Daarop staat aangegeven: Bruggenhoeks Buitenlanden bij de ten zuiden van de oude houten Berkumerbrug gelegen uiterwaard op de rechter (dus de niet-Zwolse!) Vechtoever. Dit geeft aan het woord Bruggenhoek een heel andere betekenis. Het wijst op een gebied, aanvankelijk Bruggenhoek genoemd, waarvan bij de aanleg van de Vechtdijk een deel aan de rivier kwam te liggen als uiterwaard, wat men toen Buitenland noemde 5). De naam Bruggenhoek is dus ouder dan de Vechtdijk en daarom ook ouder dan de Berkumerbrug. Het moet een toponiem zijn met dezelfde betekenis als bij Langenholte.

Waarom is de naam brugge in Nederland zo weinig bekend? Het antwoord hierop is eenvoudig: men meende met een gewone vrijdragende brug te maken te hebben, die op pijlers rust en zo een water overspant. De naam brugge komt wel meer voor, zoals in Brugge (België), Baambrugge (aan de Utrechtse Vecht), Veenebrugge (bij Hardenberg) en Esschenbrugge (bij Emmen in Drente). Als boerderijnamen worden door Slicher van Bath genoemd: Oldenbrugge berch (Rechteren 1381), Ertbrugge (bij Wijhe 1310) en de Kipbrugge (bij Dalfsen 1436) 6). Ook kennen we Roobrugge en Steenbrugge bij Deventer 7). Tot slot weten we dat bisschop Godfried aan de Friezen van Lammerbruke in 1165 land schenkt 8). Het jaartal 1165 lijkt ook goed te passen bij de bruggen in Langenholte en Berkum!

De schrijfwijze van het woord brugge varieert nogal: brugge, brucge, brugghen en bruke. We zullen voor het enkelvoud brugge (bruggen mv.) aanhouden en niet het eigentijdse woord paalweg gebruiken, dat een niet bestaand inzicht suggereert, zoals blijkt uit krantenartikelen uit de jaren vijftig over een paalweg

gelegen in de Zwolse Diezerstraat. Het kan een brugge geweest zijn.

De brugge

We zullen drie aspecten van de brugge nader bezien, namelijk het toenmalige verkeer, de noodzakelijke constructie-eisen en de mogelijke toepassing.

Het verkeer bestond in de vroege middeleeuwen uit twee- en vierwielige karren die getrokken werden door ossen of paarden; ruiters; voetgangers en vooral kudden vee. We moeten ons realiseren dat toen het beroep van herder zeer veel voorkwam.

Uitgaande van deze gegevens blijkt dat de constructie van een brugge goed doordacht moet zijn geweest. Het was meer dan een reeks naast elkaar, dwars over de route liggende, losse boomstammetjes. De delen hout moesten even dik zijn, niet te dun, want dan zou het breken onder het gewicht van een wagen, maar ook niet te dik, want dan zou de kar hobbelen en schokken en daar waren de houten wielen niet tegen bestand. De balkjes moesten vast bevestigd liggen op de ondergrond zowel omdat het gewicht van een wagenwiel ze anders uit elkaar kon drukken, alswel omdat de trekdieren zich schrap moesten kunnen zetten om de wagens te trekken. Tenslotte moest voorkomen worden dat een os, paard of schaap met zijn poten tussen de stammetjes door kon zakken en ze zo kon breken. Mogelijk lag er een tweede laag dunnere takken over de eerste laag heen, die ook gefixeerd moest worden. Het geheel kan afgedekt zijn geweest met zoden en plaggen. Een mogelijke constructie kan zijn geweest: drie balken in de lengte-richting en dwars daarop goed tegen elkaar aan liggende dwarsbalkjes. Een stuk brugge van vijf meter lengte, bestaande uit drie ronde balken, vijf meter lang, twee decimeter dik en vijftig balkjes van drie meter lengte, één decimeter dik, woog 1300 kilo. Waarschijnlijk gebruikte men geen spijkers maar wilgetenen om alles bijeen te houden. Een brugge kon honderden meters lang zijn. Het waren dus geweldige investeringen in hout, waarvoor een geregeld onderhoud nodig was.

De derde vraag luidde, onder welke omstandigheden de bruggen zijn gebruikt. Er zijn maar een paar mogelijk-

heden: zand, veen en klei en dan of op het land of - zoals de situatie bij Langenholtte en Berkum doet vermoeden - in het water. Mul zand gaf geen problemen in de middeleeuwen. Er bestonden geen aangedreven wielen die de neiging hebben zich al draaiende dieper in te graven en bovendien is nat zand, zoals we uit eigen strandervaring weten, goed berijdbaar. Bij veen- en kleigrond lijkt een brugge zonder meer bruikbaar. Maar door het eigen gewicht en het verkeer zal een brugge er in wegzinken. Stel dat een brugge 30 à 35 centimeter dik was, dan kan deze een veen- of kleilaag van die dikte vervangen. Dikkere lagen moest men eerst tot deze dikte weggraven. De brugge is niet te vergelijken met een brug. Het is in feite een goed bruikbaar wegdek, maar bestond niet uit stenen doch uit hout in de vorm van boomstammetjes. Op het land zal men langs de rand nog paaltjes in de grond geslagen hebben. De weg was misschien drie meter breed. Men zal uitwijkplaatsten gebruikt hebben en geen dubbele rijbaan in analogie met de eensporige zandwegen.

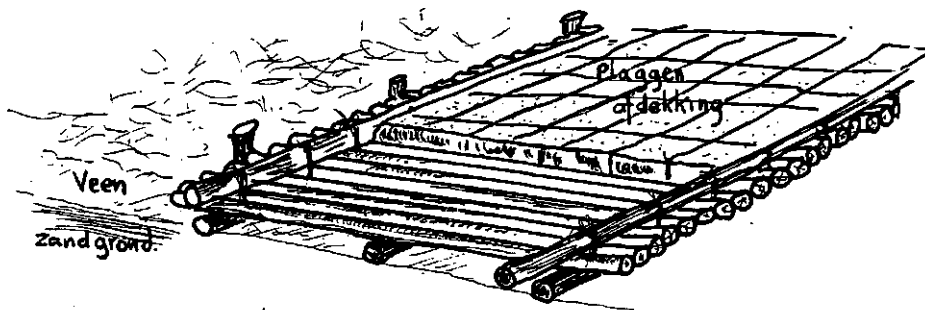

fig.2 Voorstelling van een brugge; tekening van de auteur.

Wanneer we de constructie nog eens bezien (figuur 2), dan lijkt die toch niet geschikt voor gebruik in het water als een soort wegdek in een voorde. Door de waterstroom en het verkeer zullen zoden en plaggen in zeer korte tijd verdwenen zijn. Door het laagje water - dat maximaal 30 centimeter kan zijn geweest - zal controle van de brugge op gebroken stammetjes vrij moeilijk zijn. De brugge moet goed gemarkeerd zijn geweest aan de randen; hoe leidde men anders een kudde schapen? Was het risico om schapepoten te breken niet veel te groot?

Voorts gaf een brugge een rivier doorlaatvermindering en moest deze 's winters aan land gebracht worden om niet in het voorjaar door voorbijstromende ijsschotsen vernield te worden. Zou de middeleeuwer onder alle weersomstandigheden bereid zijn geweest een brugge te repareren, als 't ware de natuur tartend?

Men kan het ook anders bezien. Was er destijds een brugge in de rivier noodzakelijk geworden? Het karakter van de rivier de Vecht moet heel anders zijn geweest dan tegenwoordig. De venen en bossen waren nog volkomen ongerept. Er was nog maar weinig land in ontginning genomen zowel langs de Vecht als in Twente. Er waren nagenoeg geen sloten en greppels die het water van de akkers en de weiden afvoerden. Kortom, de neerslag werd maximaal vertraagd afgevoerd. Het waterpeil van de Vecht zal de regenval in de seizoenen vertraagd gevolgd hebben. Waarschijnlijk was destijds net als nu de regenval in de herfst het grootst, juist in de tijd dat de oogst verhandeld werd. In 1226 is voor de slag bij Ane veel materiaal per schip langs de Vecht vervoerd; deze was toen kennelijk goed bevaarbaar. Ook de afvoer naar het Almere zal aanvankelijk probleemloos geweest zijn. De later (1170) ontstane Zuiderzee had meer open water waarop de wind vat had. Door opwaaiing aan de monding werd toen de afvoer ernstig belemmerd. Maar dat probleem bestond nog niet in 1150. De vrij constante en regelmatige afvoer suggereert dat er geen grote hinderlijke afvoer was van erosieproducten als zand, klei en veen. Dit wordt bevestigd door het ontbreken van een Vechtdelta.

De spikke

Zoals we zagen bij de naam Spiekpolder, is er ook nog sprake van een spikke. Het is een goed bekend toponiem

in de Nederlandse en Duitse literatuur 9). Schönfeld geeft vele benamingen en schrijfwijzen: spiek, spijk, spijs, spek, spik en spikke. Wie de genoemde literatuur er op naleest, krijgt de indruk dat een brugge ook wel met spikke werd aangeduid. Maar een spikke was een algemener term. Men duidde er ook een gevlochten beschoeiing langs een oever mee aan en het is een constructiemethode om een sloot te passeren. Men vult de sloot met ter plaatse gehakte takken, twijgen en stammetjes en vormt zo een waterdoorlatende dam. Als de sloot voldoende aangevuld is, kan toch zo'n dam nog niet gepasseerd worden. Beestenpoten zakken er in weg. Wat ontbreekt is een wegdek. Men bracht daarom een vlaak of vlek mee, een mat van $2 \times 1,5 \text{ m}^2$ gevlochten twijgen of soepele stokken. Het waren de voorlopers van onze ijzeren rijplaten. Men legde ze over de gemaakte dam en dekte ze af met ter plekke gestoken zoden. Zo ontstond de "spekdam", geschikt voor alle soorten vee en indien stevig materiaal was gebruikt kon er ook een beladen hooiwagen overheen. De vlek nam men na gebruik mee terug naar huis. Het ding werd voor veel doeleinden gebruikt: als rijplaat, als "tuun" (afrastering) van de moestuin, bij dijkdoorbraken benutte men een vlek met zoden als een afdichting en in de boerderij kon men een vlek over de (hane)-balken leggen en een zolder vormen.

Een spikke was te vergelijken met een brugge, maar men kon er ook een sloot of wetering mee passeren. Zou het daarom mogelijk zijn geweest dat in Haerst een brugge lag maar ook, en alleen hier, een brede afwaterings-sloot, een wetering of een natuurlijk watertje (bijvoorbeeld de Hermelijn)?

Het is duidelijk dat een spikke totaal ongeschikt is om in een rivier gebruikt te worden: het waterpeil zou ontoelaatbaar verhoogd worden, terwijl losse takken of takkenbossen, twijgen en stammetjes onbruikbaar zijn in stromend water.

Een nieuwe visie

Er resteert maar één mogelijkheid: in de twaalfde eeuw zal het gebied waar nu de Vecht stroomt en waar de twee bruggen en de spikke lagen, hooguit een wat moerassig land zijn geweest en dat waarschijnlijk alleen in het najaar en de winter. De Vechtbedding lag ergens

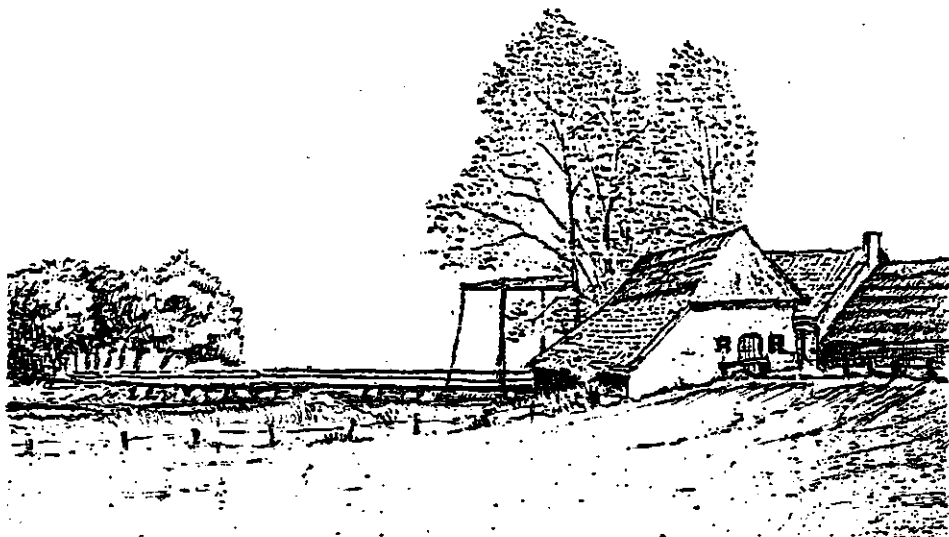
anders, het meest waarschijnlijk daar waar nu de Westerveldse A loopt.

Ik acht dit een verrassende visie die veel consequenties met zich meebrengt. Laten we allereerst de lokatie bij de oude herberg "De Vrolijkheid" nader bezien. We treffen hier geen bijzondere toponiemen aan. Alleen het meer westelijk en bij de Agnietenberg gelegen "hof van Nemele" heeft een typische waternaam 10). Op de al eerder genoemde kaart uit 1825 zien we behalve een afwijkend recht stuk weg bij de Vrolijkheid ook parallel hieraan een zeer brede sloot 11). Vermoedelijk had men hier geen voorde. Er was in 1226 scheepvaart zoals we zagen en deze twee passeermogelijkheden hinderden elkaar. Een voorde moest toen namelijk erg ondiep zijn, zo'n 20 à 25 centimeter, opdat de middeleeuwer er normaal met zijn laarzen doorheen kon wandelen. Ter weerszijden zullen de insteekehavens van de veerscheperen gelegen hebben; zo hinderde men de scheepvaart niet.

Een tweede consequentie is, dat vanaf de Vrolijkheid de weg naar Langenholte en vandaar naar Genne en Hasselt gelopen moet hebben. Deze afslag lag zo ver van de Vrolijkheid, dat eventueel hoog water van de Vecht de weg langs de hof van Nemele naar Langenholte niet bereikte. Maar deze weg moest wel nog een Vechttak passeren. Dit wordt hier verder buiten beschouwing gelaten. De weg naar Berkum is ook bedoeld geweest als een route naar de achter Haerst liggende wildernis waar de Zwollenaren kennelijk al vroeg turf gingen afgraven. Het startpunt daarvan, waar later het huis Ordel lag en waar het oorspronkelijke veenstroompje de Hermelijn bereikt kon worden (later vergraven tot slotgracht), ligt ongeveer in het verlengde van de weg van de Vrolijkheid naar Berkum. Turfgraven is een seizoenbedrijf en voor de vorst invalt moet de turf van het veld zijn. Bevroren turf verkruimelt en is daardoor waardeloos. Het vrachtverkeer van turf zal eeuwenlang bestaan hebben, in tegenstelling tot het handelsvrachtverkeer. In 1250 gingen de zware vrachtwagens, de Hessenwagens, op Zwolle rijden, en reeds in 1276 kreeg Zwolle toestemming een tolgeweg op Lenthe aan te leggen. De indruk bestaat dat in het najaar en in de winter het Vechtwater hinderlijk hoog kwam te staan bij de bruggen en de spikke.

Zeker is, dat de bruggen en de spikke beheerd werden

door de adel. Het zal ons daarom niet verbazen als in 1188 een domus in Haersholte genoemd wordt 12). Er is ook tol geheven, immers de investering was vrij hoog. Bij Langenholte zou het huis den Doorn van oorsprong een tolhuis kunnen zijn geweest. Bij Berkum moet een tolhuis gestaan hebben ter hoogte van Dijkzicht. De brugge werd met Langghenbrugghen aangeduid 13). Tot slot blijkt uit de eigen naam Bruggeman dat er mensen bij betrokken waren als tolgaarder of kantonnier 14). Alleen voor Berkum is precies bekend wanneer de brugge overbodig werd: in 1450 kwam de houten Berkumerbrug tot stand.

Berkumerbrug omstreeks 1940; tekening van ir. J. van den Bergh

Samenvatting

Dit onderzoek is in zekere zin een vervolg op het onder auspiciën van de IJsselakademie uitgevoerde onderzoek naar veldnamen in Langenholte. Daarbij vond men

voor weilanden aan de Vecht gelegen, de naam De Bruggen. Aangetoond is dat deze naam op identieke wijze ook bij Berkum voorkomt. Tussen Langenholte en Berkum treffen we nog de naam Spikke aan. Het toponiem Brugge is nog niet beschreven in de Nederlandse literatuur, wel in de Duitse. De indruk was, dat het een soort 'veredelde' voordien betrof. Een analyse van de opbouw en de toepassing leert echter dat ze enkel bruikbaar zijn in een niet al te diep moeras met stevige ondergrond. Voor rivierdoorgangen zijn ze ongeschikt omdat het in feite houten wegdekken zijn.

Hieruit moet geconcludeerd worden dat de brugge en spikke door een loopveld, een winterwaterafvoer, van de Vecht lagen. De Vecht zelf stroomde dus niet langs Berkum, Haerst en Langenholte. Omdat Zwolle in 1270 van de bisschop van Utrecht toestemming kreeg een tolweg naar Lenthe aan te leggen, vanwaar verder reizen naar Westfalen en Twente mogelijk was, mogen we aannemen dat het loopveld toen zoveel water over een lange periode afvoerde, dat deze route praktisch gezien onbruikbaar werd voor het handelsverkeer. In de droge zomertijd zal men hierlangs de turf vervoerd hebben die ten noorden van het loopveld gestoken werd. De zomerbedding van de Vecht van destijds wordt thans benut door de Westerveldse A.

Noten

1. Pot, C.W. van der, Zwolle's omgeving omstreeks 1900, Zwolle z.j. De hoofdstukken verschenen als artikelen in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant tussen 1903 en 1912.
2. Aalbers, j. en Ph. de Bruyn, "Veldnamen van Langenholte" in: Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, vierde bundel IJsselakademie, Zwolle 1981.
3. Ir. P. van den Berg te Zwolle maakte mij attent op: H. Abels, Die Ortsnamen des Emslandes, in ihrer sprachlichen und kulturgeschichtlichen Bedeutung, Paderborn 1927.
4. Kaart van de rivier de IJssel van Westervoort tot Kampen, door L.J.A. van der Kun en R. Musquetier, 1856 blad 12, Rijksarchief in Overijssel te Zwolle.
5. Verdam, J. en C.H. Ebbinge Wubben, Middelnederlandsch Handwoordenboek, Den Haag 1932.
6. Slicher van Bath, B.H., Mensch en land in de Mid-

deleeuwen, Assen 1944. De daarin opgenomen lijst van boerderijnamen.

7. Deze namen staan op de topografische kaart als huizen vermeld.
8. Bergh, L.Ph.G. van den, A.A. Beekman, H.J. Moerman, Handboek der Middelnederlandsche Geografie, Den Haag 1949, p.131.
9. Schönfeld, M., Veldnamen in Nederland, Arnhem 1980, p.151; Abels, a.w. p. 73.
10. Schönfeld, M., Nederlandse waternamen, Brussel 1955, p.45.
11. Van der Kun, Kaart van Overijssel, blad 12.
12. De goederenlijst van de graaf van Dale; men zie hiervoor Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap XXV, Utrecht 1904, p. 365.
13. Berkenvelder, F.C. Zwolse regesten dl. 1, Zwolle 1980. Regest nr. 467 d.d. 05-02-1397.
14. Idem. Regest nr. 456 d.d. 31-10-1396.

TENTOONSTELLINGSAGENDA PROVINCIAAL OVERIJSSSELS MUSEUM

15 januari '88 - half maart	Anamorfozes en gezichts- bedrog (Voorstraat)
half maart - half april	Paasgebruiken in Over- ijssel (Melkmarkt)
half maart - eind mei	Urnen uit Overijsselse grafvelden (Voorstraat)
half april - begin juni	De keuken (Melkmarkt)

GRAFKELDER TE WINDESHEIMH. CLEVIS

Op 27 april 1987 werd bij het verdiepen van de vloer ten behoeve van de restauratie van de Nederlands Hervormde kerk te Windesheim een grafkelder ontdekt. Een trap met zeven treden leidde naar de dichtgemetselde kelder. Na opening bleek deze twee skeletten te bevatten die onder circa 25 cm grondwater lagen. Met toestemming van het kerkbestuur en met medewerking van de aannemer zijn de skeletten gelicht door de stadsarcheoloog H. Clevis, diens assistente M. Barwasser, de heer Van de Berg en leden van het kerkbestuur. Foto's zijn genomen door J.P. de Koning. Binnenmaats bedroegen de afmetingen van de kelder 2.30 x 1.70 m met een maximale hoogte van 1.50 m. Het baksteenformaat was 23 x 11 x 4.5 cm met een lagenmaat voor 10 stuks van 50.5 cm. Onder de plaats van de kisten lagen drie halfsteens bakstenen muurtjes van twee lagen hoog. Het water is verantwoordelijk geweest voor een goede conservering van het botmateriaal. Helaas is dat niet het geval voor het hout van de kisten en kleding.

Metrisch en morfologisch onderzoek verricht door drs. F. Laarman van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (R.O.B.) leverde de volgende gegevens. Op grond van de afmetingen van schedel en bekken bestaan de twee individuen uit een man en een vrouw. De man had een lichaamslengte van circa 1.70 m l). Zijn leeftijd op grond van tanden en schedelnaden lag tussen de 40 en 50 jaar. Hij heeft een sterker ontwikkelde rechterzijde. De bovenzijde is niet krachtig ontwikkeld. De schedelnaad van het voorhoofd is merkwaardig genoeg niet volledig dicht. De vrouw heeft relatief sterk ontwikkelde onderarmen. Ook heeft zij een vergroeiing van de vierde t/m de elfde thoracale borstwervel. Twee vingerkootjes zijn aan elkaar gegroeid en tussen twee andere waren slijtsporen (kraakbeen afwezig). Op vele plaatsen was het kraakbeen aan het verbenen (ribben, knieschijven). De schedelnaad van het voorhoofd was vrijwel geheel niet dicht gegroeid. De snijtanden in de bovenkaak steken sterk naar voren.

Grafkelder te Windesheim met skeletten; foto Gemeentelijke Fotodienst Zwolle

Op grond van bovenstaande gegevens zijn een aantal vooronderstellingen te maken. De man is waarschijnlijk rechtshandig geweest en beslist geen havenarbeider. Omdat zijn bovenbouw niet krachtig ontwikkeld is, kun je veronderstellen dat hij geen zware lichamelijke arbeid heeft gedaan. De vrouw zal een stramme rug gehad hebben en pijnlijke vingers. Met ver uitstekende snijtanden zal ze niet direct een schoonheid geweest zijn. Van beide personen is de schedel vreemd. Normaal groeit de schedelnaad van het voorhoofd al vrij vlot na de geboorte dicht, zodat de naad niet meer te zien is. Bij beiden was de naad nog zeer duidelijk te zien. Omdat de R.O.B. niet over een vergelijkingscollectie beschikt is niet onderzocht of de vrouw kinderen gebaard heeft.

Metrisch en morfologisch onderzoek, verricht door I. Kockelbergh (revalidatie-arts), wijst uit, dat het mannelijk individu leed aan een Spondylosis deformans. Dit is een woekering van het bot die bij hem tot uiting kwam bij de lendewervels en plaatselijk tussenwervelschijf overbruggend was. Bij de vrouw zijn volgens Kockelbergh enkele kiezen getrokken.

Haar wervelkolom toonde een uitgesproken Skoliose (= vergroeiingen) en een sterk uitgesproken Spondylo-tische en op meerdere niveaus tussenwervelschijf overbruggende randlijstwoekeringen. In hoeverre zij daarvan klachten heeft ondervonden, is niet vast te stellen omdat de klachten hierbij geen vaste relatie vertonen met de afwijkingen. De kans is groot dat zij vrijwel geen klachten gehad heeft. Wel moet zij een wat gedrongen uiterlijk gehad hebben, met name wat korte en gedrongen "borst-buik", dus relatief lange armen en benen. Ook heeft zij een verbening van vrijwel alle peesovergangen (Calcinosis Metabolica Universalis). Dit is een beeld waarbij kalkafzetting plaats vindt in bindweefsels van pezen, fascies (= vliezen om spieren) en bij het zenuwweefsel. Men kan er van uitgaan dat zij klachten gehad moet hebben, diffuus en gegeneraliseerd van haar bewegingsapparaat. Bij diverse kleine gewrichten waren osteofyten (= uitgroeisels), voornamelijk bij de vingergewrichten. De overige gewrichten vertoonden eveneens verkalkingen bij de kapsels.

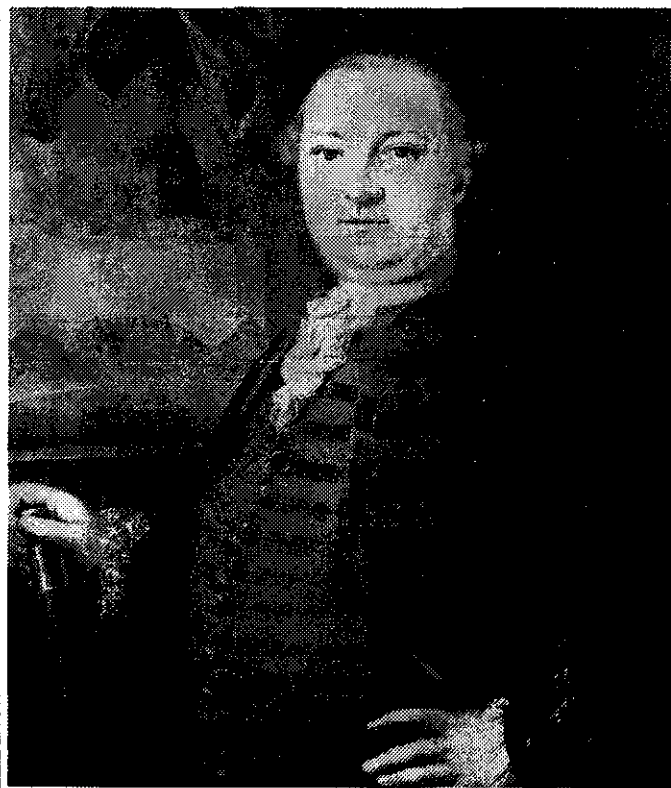
Wat de bijvondsten betreft zijn bij de man een paar verzilverde manchetknopen gevonden. Bij de vrouw lagen enkel benen knoopjes. Onder de manchetknopen zaten enkele flintertjes stof van kleding. Op de manchetknopen stonden geen initialen. De kisten waren goed afgewerkt. Dit viel te constateren uit het feit dat de spijkers diep in het hout gedreven waren, waarbij de gaten netjes opgevuld en afgewerkt waren. Aan elke kist zaten zes ringen. Het deksel was met lange schroeven aan de bodem vastgeschroefd.

Aan de hand van het skeletmateriaal, de kelder en de metaalvondsten is geen nauwkeurige datering te geven. De kelder is waarschijnlijk bij (of vóór) de verbouwing van 1824 onder de vloer weggewerkt. Jonger kan deze begraafing nauwelijks zijn in verband met het verbod op begrafenissen in kerken (waarop ontheffingen mogelijk waren). Aan de andere kant moet de kelder dateren uit de tijd dat het gebouw als kerk in gebruik was.

Buiten de kelder zijn nog enkele fragmenten van menselijk botmateriaal geborgen die afkomstig zijn van drie verschillende individuen. Deze begrafenissen waren echter niet meer in situ.

Uit historisch onderzoek, op basis van het archief van de Hervormde kerk Windesheim, bleek dat op 18 augustus 1793 te Windesheim Joachim, baron van Plettenberg op 54-jarige leeftijd is overleden aan "eene borstziekte na langzaam verval van kragten" 2). Op uitdrukkelijk verzoek werd hij in alle stilte en soberheid begraven. Dit vond plaats op 23 augustus van dat jaar. Zijn kist werd door een koets met paarden tot voor de kerk gebracht, waarna twaalf personen uit de buurt hem naar binnen hebben gedragen. Zijn stoffelijk overschot werd in een gemetselde grafkelder bijgezet. Dit laatste feit vooral draagt sterk bij aan de identificatie.

Joachim, baron van Plettenberg werd op 8 maart 1739 te Leeuwarden geboren. Hij vertrok in 1764 als raad-extraordinaire voor de Kamer Amsterdam met de 'Amerongen' naar Oost-Indië. Hij werd in 1765 raad-ordinaire, in 1767 independent-fiscaal, in 1771 waarnemend gouverneur en in 1774 gouverneur van de Kaap de Goede Hoop. In 1783 werd hij wegens grote verkwistingen "eervol" ontslagen. In 1785 repatrieerde hij en vestigde zich met zijn vrouw op het landgoed Windesheim dat daartoe door hem werd aangekocht op 5 oktober 1786 voor f. 47.000,- van Carel Lodewijk Christiaan, graaf van Wartensleben tot Windesheim. Hij overleed daar op 18 augustus 1793. Zijn echtgenote was Cornelia Charlotte, dochter van Gijsbert Jan Feith. Zij werd op 14 juni 1744 te Batavia geboren en huwde daar op 13-jarige leeftijd in 1757 met Louis Taillefert. Haar eerste man overleed op 21 maart 1767 en Cornelia Charlotte hertrouwde te Batavia op 12 september 1767 met Joachim, baron van Plettenberg. Zij overleefde haar man en blijkt in 1811 te Zwolle gewoond te hebben, alwaar zij op 28 oktober Keizer Napoleon ontvangen heeft toen deze op doortocht was. De keizer nam bij haar zijn intrek en hield er de volgende dag een receptie. Cornelia Charlotte overleed op 5 november 1812 te Zwolle. Na haar dood werd het landgoed Windesheim door haar erfgenamen weer in 1813 verkocht. Voor zover bekend heeft het echtpaar geen kinderen gehad. Van het echtpaar zijn portretten bewaard gebleven. Volgens Kockelbergh levert het portret van Cornelia Charlotte een positieve identificatie.

Joachim van Plettenburg (1739-1793) Cornelia Charlotte Feith (1744-1812)

foto Iconografisch Bureau Den Haag

In een soort dagboek van de Hervormde kerk van Windesheim wordt uitvoerig op de begrafenis van Joachim van Plettenberg ingegaan. De twaalf personen die hem ten grave gedragen hebben werden 's avonds met de overigen uit de buurt ten huize van Gerrit van Keulen in het klooster verzorgd en onthaald op wijn, brood en tabak. Hiertoe was door de weduwe f. 45,- aan het kerkbestuur gegeven ter vergoeding van de onkosten. F. 3,- bleef over en werd in de armenbus gestopt. De overledene had voor zijn dood bepaald dat het geld dat uitgespaard zou worden op een plechtige begrafenis aan de armen en de noodlijdenden van deze gemeente zou worden gegeven. Dezen moesten dan op een voor hun ongewone maaltijd onthaald en van enige kleren voorzien worden tot een dankbaar aandenken aan de overledene. Van het overige geld moesten diegenen iets krijgen die nog niet door de diaconie bedeed, maar wel noodlijdende waren. Na de begrafenis werd aan een commissie van de kerkeraad terstond hiertoe f. 200,- ter beschikking gesteld. Zo werden op 5 september van de zestien armen van de gemeente diegenen die konden komen in het huis van diaken L. Langenvoord onthaald op een goede maaltijd van soep en rijst met gekookt en gebraden vlees. Daar verscheen ook de commissie van de kerkeraad waaraan eenieder zijn behoefte aan kleding kon opgeven. Ook degenen die door ouderdom of anderszins niet konden komen zouden kleding krijgen. Zo werd voor eenentwintig personen kleding besteld. Aan onkosten voor de maaltijd, kleding, snijdersloon en schoenen werd f. 164,- betaald. Van de overige f. 36,- werd f. 20,- uitgetrokken voor een "slagbeest" voor de armen en de overige f. 16,- werd in reserve gehouden om uit te delen aan noodlijdenden van deze gemeente gedurende de winter. Een en ander vond plaats met goedkeuring van de weduwe.

De beide skeletten zullen te zijner tijd herbegraven worden aan de zuidzijde van de Nederlands Hervormde kerk te Windesheim.

Noten

1. M. Trotter, G.C. Gleser, 'Estimation of stature from long bones of American white and negroes' in: American journal of physical anthropology 10 (1952), p 69-514.
2. Inv. nr. 2.

BOEKBESPREKING**DROSTENHUIS. HET PROVINCIAAL OVERIJSSELS MUSEUM****JHR. A.J. GEVERS EN A.J. MENSEMA****Uitgeverij Waanders, Zwolle 1987****A.L.A. WEVERS**

Ter gelegenheid van de eerste landelijke monumentendag op 12 september 1987 verscheen het boek 'Drostenhuis. Het Provinciaal Overijssels Museum'. De auteurs, jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema, als archivisten verbonden aan het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle, zijn bepaald geen onbekenden in het Overijsselse historische wereldje. Zowel individueel als gezamenlijk publiceerden zij artikelen en boeken van genealogische, heraldische en historische aard. Het bekendste voorbeeld van gezamenlijke arbeid vormt het standaardwerk 'De havezaten in Salland en hun bewoners' (Alphen aan den Rijn 1983).

Het 'Drostenhuis' verscheen in de Kleine Monumenten Reeks, een initiatief van de Staatsuitgeverij, uitgeverij Waanders en de Walburg Pers. Eerdere publikaties in deze reeks zijn 'Mauritshuis', 'Schiedamshuis', 'Kastelen van Zutphen' en 'Westfries Museum'.

Het Drostenhuis, een gezichtsbepalend pand aan de Voorstraat in het centrum van Zwolle, werd in het midden van de zestiende eeuw gebouwd en vormt een fraai voorbeeld van de wereldlijke bouwkunst uit die tijd in de oude hanzestad Zwolle. De naam ontleende het aan een van de functies die de bouwheer, Engelbert van Ensse, bekleedde, namelijk drost van Drenthe.

Het boekwerkje -inclusief foto's, (bouw)tekeningen en het notenapparaat 80 pagina's- behandelt vrijwel alle aspecten van de geschiedenis van het Drostenhuis. De auteurs bedienen zich hierbij van een beproefde methode: aan de hand van de verschillende eigenaren

en/of gebruikers wordt de geschiedenis van een huis beschreven. Voor het 'Drostenhuis' betekent dit dat na min of meer inleidende hoofdstukken over respectievelijk de Voorstraat (de levendige handelswijk waarin het Drostenhuis gelegen was), de bouwheer Engelbert van Ensse en de bouwmeester Jacob van Ceulen, in de hoofdstukken 5 en 6 uitvoerig aandacht wordt besteed aan de vier patricische families -Van Ensse, Van der Werff, Podt en Helmich- en aan het Provinciaal Overijssels Museum, welke vanaf het midden van de zestiende eeuw tot op heden in het Drostenhuis onderdak hebben gevonden 1). De diverse familiegeschiedenissen en het overzicht van het verleden en de collecties van het Provinciaal Overijssels Museum voegen overigens weinig toe aan de kennis over het Drostenhuis als zodanig. In hoofdstuk 5 over de patricische bewoners van het pand, loopt de lezer bovendien het gevaar te verdwalen in de veelheid aan genealogische gegevens. Enkele genealogische tabellen zouden hem of haar in deze de helpende hand kunnen bieden.

De bouwgeschiedenis van het Drostenhuis zelf wordt gedetailleerd behandeld in hoofdstuk 4. Zowel in kunsthistorisch als bouwtechnisch opzicht worden de in- en externe verbouwingen, die de bewoners overeenkomstig hun individuele eisen en de smaak van de tijd aan het huis hebben laten verrichten, nauwgezet uit de doeken gedaan.

Men kan van een publikatie als het 'Drostenhuis' niet verwachten dat er diepgravende probleemstellingen of historische discussiepunten aan ten grondslag hebben gelegen. Dit impliceert echter geenszins dat ook elke structuur ontbreekt. De auteurs hebben de veelheid aan gegevens, ontleend aan een grondig archief- en literatuuronderzoek en verantwoord in een uitgebreid notenapparaat, tot een overzichtelijk verhaal weten samen te smeden. Daarbij wordt de tekst functioneel geïllustreerd door vele foto's, tekeningen en plattegronden. Kortom, het 'Drostenhuis' biedt de in genealogie, bouwkunst en cultuurgeschiedenis geïnteresseerde lezer veel kijk- en leesplezier.

1). Op basis van stijlovereenkomsten en gemeenschappelijke steenhouwersmerken met het raadhuis van Hasselt komen de auteurs tot de conclusie dat Jacob van Ceulen tevens de bouwmeester van het Drostenhuis geweest moet zijn. Gevers en Mensema, Drostenhuis, 23.

BOEKBESPREKING**WINDESHEIM. STUDIES OVER EEN SALLANDS DORP BIJ DE IJSSEL**

F.C. BERKENVELDER, H. BLOEMHOFF, R.TH.M. VAN DIJK,
J.J. DIJKSTRA EN A.M. VAN DER WOUDE (RED.)

IJsselakademie, Kampen 1987

FLORENCE KOORN

Als een dorp of stad jubileert, bestaat vanzelfsprekend de behoefte aan een historische studie. Slechts weinigen kunnen een wetenschappelijk verantwoorde en toch voor een breed publiek leesbare lokaal-historische studie van prehistorie tot nu schrijven. En aangezien er bovendien vrijwel nooit geld is om hiervoor een bezoldigde kracht in te huren, blijven deze studies meestal ongeschreven.

Gelukkig is er een alternatief, een bundel met diverse bijdragen. Aan zo'n bundel kleef niet zelden het bezwaar dat er een brokkelig beeld uit naar voren komt; er zit geen lijn in en omdat men afhankelijk is van de schrijvers die zich aanbieden blijven belangrijke aspecten onderbelicht. Dit geldt ook voor deze bundel, waar de meest uiteenlopende onderwerpen aan de orde komen, maar waar belangrijke zaken, die in een eenmanswerk nooit ontbreken, zoals de geschiedenis van het bestuur en het kerkelijk leven, onbesproken worden gelaten.

Het is niet te verwonderen dat het klooster Windesheim, waardoor het dorp Windesheim zijn wereldreputatie heeft gekregen, in deze bundel nadrukkelijk aan bod komt. Per slot van rekening is ook het inwijdingsjaar van de kloosterkerk, 1387, gekozen voor de vele jubileumactiviteiten in dit jaar, waaronder het uitkomen van deze bundel, maar ook de organisatie van een wetenschappelijk congres over de doorwerking van de Moderne Devotie, van welke religieuze beweging het klooster Windesheim één van de belangrijkste bolwerken was. Gastvrij bood het dorp twee dagen lang onderdak aan congresgangers uit het hele land, die, wandelend van Dorpshuis naar Florens Radewijnszschool

of Hervormde kerk, iets van de sfeer van het Windesheim van nu konden opsnuiven.

Zes van de tweeëntwintig bijdragen in deze bundel gaan over het klooster Windesheim. Het is verbazend hoe weinig er van dat beroemde klooster is overgebleven; archief, bibliotheek, het complex zelf, we moeten het doen met schamele restanten. Gelukkig zijn er, dank zij de behoefte van de aanhangers van de Moderne Devotie om hun eigen geschiedenis vast te leggen, wel verhalende bronnen bewaard. Professor Weiler schetst, op basis van deze in het Latijn geschreven en dus weinig toegankelijke kronieken, een beknopt maar helder beeld van kloosterstichting, kloosterleven en geschiedenis. In de bijdrage van R.Th.M. van Dijk wordt ingegaan op het ontstaan van een netwerk van regulierenkloosters die dezelfde regels volgden als Windesheim en als leden van het zogenaamde kapittel van Windesheim een hechte organisatie vormden. A.J. Geurts zet op een rij wat er over de produktie van de schrijfkamer van Windesheim bekend is. Mogelijk schreven de monniken niet zozeer af voor de markt, als wel voor hun eigen bibliotheek, maar het is de vraag of het weinige dat aantoonbaar in Windesheim geschreven is representatief is voor de werkelijke boekenproduktie.

Drie bijdragen handelen over de resten van het klooster zelf. De vraag waar het klooster in strikte zin, dat wil zeggen de woon- en werkverblijven van de monniken en de kloosterkerk, nu precies gelegen hebben werd toen het jubileumjaar begon te naderen zo brandend, dat er al voordat deze bundel verscheen hevige debatten zijn gevoerd in de Zwolse Courant. Voor buitenstaanders zijn dergelijke debatten nauwelijks te volgen, en het is ook wat verwarrend dat men in deze bundel met twee diametraal tegenover elkaar staande visies wordt geconfronteerd. De huidige Hervormde kerk is niet een restant van het klooster in strikte zin, maar van de kloosterbrouwerij, terwijl de restanten onder Pastorieweg nr. 2 en 4 van het ziekenhuis van het klooster zijn. Hierover is men het eens. Dit blijkt ook zowel uit archiefbronnen als uit het bouwhistorisch onderzoek waarover D.J. de Vries en G. Berends van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in hun bijdrage verslag uitbrengen.

Volgens de archeologen R. van Beek en H. Clevis moet

het klooster in strikte zin ten noorden van de huidige Hervormde kerk hebben gelegen. Opgravingen ter plekke brachten echter geen kloosterfunderingen aan het licht. De conclusie dat het klooster dan dus tot de laatste baksteen zal zijn afgebroken, lijkt mij nogal voorbarig. De historicus R.Th.M. van Dijk zoekt het klooster elders. Hij geeft een interessante theorie over de mogelijkheid dat het complex uit twee kernen bestond, een industriële kern, waarvan het brouwhuis en ook het ziekenhuis deel uitmaakten, en het kloostercomplex in strikte zin. Maar dat de kelder onder de boerderij van Van den Oort onderdeel van dit laatste complex vormt, bewijst hij niet overtuigend. Het feit dat op verzoek van een eerbare instelling nog wel als de Rijksdienst voor de Monumentenzorg met wichelroeden is gelopen en inderdaad de door Van Dijk berekende kerk werd gelocaliseerd, beschouw ik eerder als een curiosum dan als een bewijs. Wel kan ik volledig instemmen met zijn pleidooi om eerst bronnenonderzoek te doen alvorens te gaan graven, maar ik vraag me af of het thans verrichte bronnenonderzoek uitputtend is geweest.

Dat Windesheim, in tegenstelling tot wat men vroeger wel eens gedacht heeft, voor 1387 niet kaal en onbevolkt was, was in vakkringen al lang bekend, en komt ook in drie bijdragen in deze bundel aan de orde, terwijl bovendien uit de bijdrage van Van Beek en Clevis blijkt dat er al gravend naar een klooster in ieder geval een prehistorische boerderij boven water is gekomen. In een kort maar krachtig openingsartikel stelt professor Blok dat al in 1028 de naam Windesheim in de bronnen voorkomt. In een interessante bijdrage gaan J.P. van den Berg en D.M. van der Schrier in op de haat-liefdeverhouding van de middeleeuwer met de IJssel. Deze rivier was niet alleen een gevaar, waartegen maatregelen genomen moesten worden, maar ook een vriend, die door de overstromingen het land vruchtbaarder maakte. Van de menselijke ingrepen om de waterstromen te reguleren resten nog sporen in het hedendaagse landschap.

R. van Beek schetst hoe Windesheim in 1310 bestond uit vijf hoeven en tracht deze te localiseren. Ik vind het jammer dat hij al in 1400 weer ophoudt en vraag me af of zijn reconstructieschets wel klopt.

Een sprong van de veertiende naar de twintigste eeuw is wel heel groot en geheel onbelangrijk voor de ligging van het klooster is deze reconstructie niet, want dit werd op een van de vijf hoeven gevestigd. Ik zou er voor willen pleiten ook de Sallandse schattingsregisters uit het eind van de veertiende eeuw, de vijftiende eeuw en begin zestiende eeuw eens aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, de originelen liggen weliswaar op het gemeentearchief in Deventer, maar kopieën zijn in Zwolle op het Rijksarchief aanwezig.

De zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn in deze bundel wat karig bedeed, maar komen in drie bijdragen over welstand en grondbezit, handel en nijverheid en het onderwijs wel mede aan de orde. Ook A.J. Mensema en A.J. Gevers besteden er aandacht aan in hun geschiedenis van de havezate Windesheim, waar in die periode onder de elkaar tamelijk snel opvolgende eigenaars schilderachtige personen waren. Pas vanaf de negentiende eeuw kwam er een familie in het bezit van de havezate die er ettelijke generaties heeft gewoond, de baronnen De Vos van Steenwijk. Uit de diverse andere bijdragen in de bundel, vooral ook de "kroniek" achterin het boek, wordt iets duidelijk van de greep die zij op het dorpsleven gehad moeten hebben.

E. Beekink heeft de demografische ontwikkeling van Windesheim van 1811 tot 1939 bestudeerd. Zijn meest opzienbarende conclusie is dat het percentage gedwongen huwelijken in Windesheim tot de hoogste in Nederland moet worden gerekend. F.C. Berkenvelder heeft de migratie bestudeerd en concludeert dat de samenleving betrekkelijk stabiel was; immigranten kwamen uit de buurt, en Windesheimers zelf beproefden hun geluk ook graag in de directe omgeving. Het was voor mij een verrassing dat er geen stroom van Windesheimer dienstboden naar de stad ging, maar juist Zwolse meisjes in Windesheim gingen dienen.

Toen de congresgangers Windesheim verlieten, was vanuit de bus zichtbaar dat een paar jongetjes, gewapend met trompetten, zich naar het dorpshuis spoedden. Uit de bijdrage van W. Neijzen is mij duidelijk geworden hoe node de Windesheimers hun dorpshuis twee dagen hebben moeten missen, want het verenigingsleven in Windesheim bloeit uitzonderlijk.

Dat het dorp zo duidelijk een eigen identiteit heeft gehouden mag wel als het bijzondere van het Windesheim van nu gelden. Dit heeft ook, zo leid ik uit de bijdrage van H. van Dijk over de ruimtelijke ontwikkeling van Windesheim af, het dorp er mede voor behoed dat het is opgeslokt door een Zwolse nieuwbouwwijk.

LEZINGENCYCLUS ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING 1988:
"GESCHIEDENIS VAN DE STADSUITBREIDINGEN"

Zwolle ontwikkelde zich in de loop der eeuwen van een kleine nederzetting met enkele honderden inwoners tot een groeistad met 90.000 burgers. Dit maakte het noodzakelijk de bebouwing van de stad telkens uit te breiden: tot de grenzen van de oude stadskern, tot de vesting Zwolle, tot buiten de oude stadswallen

Deze groei en de geschiedenis van die groei zijn het onderwerp van de lezingencyclus in 1988. Er zijn weer vier lezingen gepland. De plaats zal nog bekend worden gemaakt. Aanvangstijd van de lezingen is 20.00 uur, behalve van de tweede lezing, die om 20.30 uur zal beginnen. De lezingen zullen steeds van te voren worden aangekondigd, maar u kunt natuurlijk ook alvast de onderstaande data noteren.

De volgende sprekers zullen een lezing verzorgen:

8 maart	drs. R. Salet:
De geschiedenis van de vesting Zwolle
17 mei	drs. J. Hagedoorn:
Uitbreidingen in de negentiende en
vroeg twintigste eeuw
13 september	drs. R. Salet:
Uitbreidingsplannen rond de tweede wereldoorlog
15 november	ir. R. Krijtenburg:
De stadsontwikkeling in de afgelopen 25
jaar

VERSCHENEN BOEKEN EN ARTIKELLEN

J.A.M.Y. Bos - Rops en M. Bruggeman, Archief*wijzer: handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland. Muiderberg, Coutinho 1987. ISBN 90-6283-690-9. 107 p. f 24,50. Dit boek is niet speciaal op Zwols historisch onderzoek gericht, maar op archiefonderzoek in het algemeen. Uiteraard kan ook de lokale historisch onderzoeker (in spé) met dit boek zijn voordeel doen.

B. Dubbe, "Achtttiende-eeuwse beeldhouwers in Overijssel" in: Antiek jaargang 22 (1987) nr.3, p.127-150. In dit artikel staat onder meer informatie over Zwolse beeldhouwers.

Bert Evenboer, Neem nou Zwolle. Een kleine historie over de ontwikkeling van Zwolle. Deel 1: Spoolde/Veer-allee. Zwolle, uitgegeven in eigen beheer 1987. 172 p. f 24,50. Bundeling van (herziene) bijdragen die in de periode 1973-1978 in de Zwolse Koerier verschenen onder de titel Zwolle vroeger en nu.

E. J. Fischer, Stroomopwaarts. De electriciteitsvoorziening in Overijssel en Zuid-Drenthe tussen circa 1896 en 1986. Uitgave van de N.V. Electriciteits-Maatschappij IJsselcentrale ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan op 11 december 1986. Zwolle, Waanders 1987. ISBN 90-6630-067-1. 374 p. f 75,00.

J.C.H. de Groot en A. M. J. Perry - Schoot Uiterkamp, Bibliografie van Overijssel 1951-1980. Zwolle, Waanders 1987. ISBN 90-6630-111-2. 288 p. f 49,50

Jan ten Hove, De geschiedkundig-Overijsselsche tentoonstelling van 1882 en de beginjaren van het Provinciaal Overijssels Museum. POM-flet nummer 26, oktober 1987. Zwolle, Waanders. Te verkrijgen bij het Provinciaal Overijssels Museum, Voorstraat 34, Zwolle.

H.J. Oldenhof, Van normaalschool Steenwijkerwold naar PABO Zwolle. PABO Zwolle 1987. 160 p. Aanwezig bij het gemeente-archief Zwolle.

Gregor Rensen en Piet den Otter, Historisch onderzoek in Overijssel. Een handleiding. Utrecht, Matrijs 1987. ISBN 90-70482-50-9. 180 p. f 29,95. De in offset verspreide Handleiding voor de locale en regionale geschiedbeoefening in Overijssel (Zwolle 1985; zie Zwols Historisch Tijdschrift 1986 nr.2) voorzag duidelijk in een behoefte. De beperkte oplage was snel uitverkocht. De auteurs hebben de tekst verbeterd en uitgebreid en de nieuwe versie is als boek verschenen. Behalve in de boekhandel ook te verkrijgen bij het Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, Zwolle.

A. Schoot Uiterkamp, "Armenzorg in Zwolle in de tweede helft van de negentiende eeuw" in Overijsselse Historische Bijdragen 102e stuk (1987), p.91-132.

F. Tavenier en H. van ter Meij, De Zwolse bioscoopcommissie 1914 - 1916. Werkstuk cursus lokale en regionale geschiedenis van de Christelijke Leraren Opleiding Zwolle. Uitgave in eigen beheer, Zwolle 1987. 20 p. + 7 bijlagen. Aanwezig bij het gemeente-archief.

Terugblik en vooruitzien. Dertig jaar Stedelijk Conservatorium (1957 - 1987). Met een voorwoord van G. Loopstra. Uitgave van het Stedelijk Conservatorium, Zwolle 1987. 24 p. Aanwezig bij het gemeente-archief.

A. de Vries, "De gewelfschilderingen in de Broerenkerk te Zwolle" in Bulletin KNOB 86 (1987) 4, p. 161-178.

MEDEDELING VAN HET GEMEENTE-ARCHIEF ZWOLLE

Onder de titel "Geschiedenis van de Windesheimer molen" verscheen in het Zwols Historisch Jaarboek 1 (1984 p.1-6) een artikel van de hand van M. van der Leeuw. In aansluiting daarop kan worden medegedeeld, dat thans het archiefje van de Stichting "de Windesheimer molen" (1950-1964) dat aanwezig is in het Zwolse gemeente-archief, van een inventaris is voorzien.

De stichting, die op 27 maart 1951 werd opgericht, stelde zich ten doel de uit 1748 daterende windkoren-molen te Windesheim, staande aan de rijksweg Zwolle-Deventer, in eigendom te verwerven en in stand te houden als monument.

De eerste doelstelling kon al vlot worden bereikt. Op 21 januari 1952 vond de notariële eigendomsoverdracht plaats, waarbij J. Langevoord de molen aan de stichting verkocht.

Vervolgens werden pogingen in het werk gesteld om gelden te verwerven voor de restauratie van de molen. Deze werkzaamheden konden uiteindelijk worden opgedragen aan de molenbouwer A.J. Bisschop te Dalfsen. Op 14 juni 1952 werd de gerestaureerde molen feestelijk in gebruik gesteld. In de jaren daarna (1956 en 1962) bleven restauratie- en herstelwerkzaamheden noodzakelijk. De daarvoor benodigde gelden werden verkregen door subsidies, giften en leningen.

De molenaars waren C.L. Geene en W. van den Berg.

Het archiefje van de stichting is openbaar.

J.J. Seekles

VRIJWILLIGERS GEVRAAGD VOOR ONDERZOEK NAAR DIALECTEN EN VOLKSKUNDE

Het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam is een onderzoeks-instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Het houdt zich vooral bezig met dialectologie, volkskunde en naamkunde. Het Meertens-Instituut kan zijn taak echter niet vervullen zonder de hulp van vrijwilligers die gegevens verschaffen. De afdelingen Dialectologie en Volkskunde zenden daartoe ten minste één maal per jaar een vragenlijst uit van vier bladzijden of meer. Bij het naamkundig onderzoek heeft het 'vrijwilligerswerk' een ander karakter.

De dialectologische vragenlijsten hebben betrekking op de dialecten van Nederland, de Friese dialecten - niet de Friese taal als zodanig - en die van Nederlandstalig België. Er wordt gevraagd naar het dialectwoord

voor een bepaald Nederlands woord of begrip, de vertaling in dialect van een Nederlandse zin, het al dan niet voorkomen in het dialect van een bepaalde zinsconstructie, enzovoort. Het gaat hierbij om het dialect zoals dat nu normaal gesproken wordt in de plaats waarvoor de vragenlijst wordt ingevuld. Dat zal wel niet precies hetzelfde zijn als het dialect van bijvoorbeeld vijftig jaar geleden. Talen veranderen, dialecten ook. Het is goed dit uitdrukkelijk te zeggen, want je hoort wel eens dat er tegenwoordig geen 'echt' of 'goed' dialect meer wordt gesproken. In dat geval zouden de lijsten alleen maar ingevuld kunnen worden door mensen die een vrij hoge leeftijd bereikt hebben, en dat is beslist niet de bedoeling.

In de volkskundelijsten gaat het om zeer gevarieerde onderwerpen, die altijd betrekking hebben op het dagelijkse leven van vroeger en nu, in het gezin en daar buiten. Zo zijn de laatste jaren bijvoorbeeld aan de orde geweest: het broodverbruik, de inmaak, de indeling en inrichting van de woning, maar ook feesten en blaasmuziekverenigingen. Het volkskunde-onderzoek heeft alleen betrekking op Nederland.

Het Meertens-Instituut gaat er van uit dat bij een historische vereniging zoals de ZHV veel leden zijn die voor dit werk de juiste instelling en interesse hebben. Zij hopen daarom dat er binnen de ZHV goede medewerkers gevonden zullen worden. Vandaar deze oproep. Zoudt u invuller willen worden van hun dialecten/of volkskundelijsten?

Het is niet zo dat degenen die deze lijsten invullen dat allemaal op eigen kracht doen. Velen halen de gevraagde gegevens bij anderen die op de hoogte zijn van het dialect of van de gebruiken in een bepaalde plaats. Met behulp van de juiste zegslieden zullen de vragenlijsten zeker ingevuld kunnen worden.

Het is vrijwilligerswerk en het kost tijd. Geld hoeft het niet te kosten, want men kan gebruik maken van een antwoord-enveloppe. Vergoeding kan het instituut niet geven. Wel ontvangt men jaarlijks het contactblad en er wordt af en toe een 'Open Dag' op het instituut georganiseerd. Ook kan men de publicaties tegen gereduceerde prijs verkrijgen.

Als u aan deze vorm van medewerking aan het wetenschappelijk onderzoek naar de Nederlandse dialecten, gewoonten en gebruiken wilt meewerken, of wanneer u verdere inlichtingen wenst, kunt u zich richten tot het P.J. Meertens-Instituut. Dat kan zowel schriftelijk - P.J. Meertens-Instituut, Antwoordnummer 10778, 1000 RA Amsterdam - als telefonisch onder nummer 020-234698, en vraagt u dan naar de heer H. Beekveldt.

PERSONALIA

D. Wemes (1921) volgde in zijn geboorteplaats Zwolle de Rijks H.B.S. (1939) en studeerde werktuigbouwkunde aan de M.T.S. te Groningen. Daarna was hij werkzaam op gieterijtechnisch gebied. In een latere periode stelde hij handboeken samen voor het gebruik van warmtebehandelingsovens in de metaal- en glasindustrie. Na zijn pensionering raakte hij sterk geïnteresseerd in de historische geografie. Publiceerde in het Zwols Historisch Jaarboek 1985 over de Voorstraat.

H. Clevis is werkzaam als stadsarcheoloog van Zwolle en Kampen.

F. Koorn (1951) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1981 op het proefschrift Begijnen in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen (Assen 1981). Sinds 1982 is zij als adjunct-archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Haarlem.

A.L.A. Wevers (1960) werd geboren in Hengelo. Na het V.W.O. studeerde hij contemporaine geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In 1987 studeerde hij af op de scriptie Een onbebouwde akker. Socialisme in Twente 1880-1914. Hij is thans in T.E.G.-verband werkzaam bij het Rijksarchief in de provincie Overijssel.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

BESTUUR:

voorzitter:

J. Hagedoorn

Tyassenbelt 28, Zwolle

secretaris:

R. Stel

Boddemate 43, 8014 JK Zwolle

penningmeester:

H. Brassien

Brederostraat 76, Zwolle

leden:

P.J. Berends, R.T. Oost, R. Salet, I. Wormgoor

SECRETARIAAT/LEDENADMINISTRATIE:

Postbus 1448

8001 BK Zwolle

Telefoon: 038 - 539625

REDACTIE-ADRES:

Westerstraat 17

8011 CD Zwolle

GIRO-REKENING:

5570775 tnv Zwolse Historische Vereniging te Zwolle

LIDMAATSCHAP:

jeugdleden, studenten en 65-plus

f25,-- per jaar

leden tussen 21 en 65 jaar

f35,-- per jaar

huisleden

f 7,50 per jaar

typewerk: H. Wullink & A. van der Wurff

lay-out: Henk Brassien

druk: Koninklijke Tijl N.V. Zwolle

omslag: "SWOLLA", kopergravure, anoniem, 18e eeuw
Zwolle rond 1600 gezien vanuit het zuiden

1988

ZWOL
HISTORISCH
TIJDSCHRIFT

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

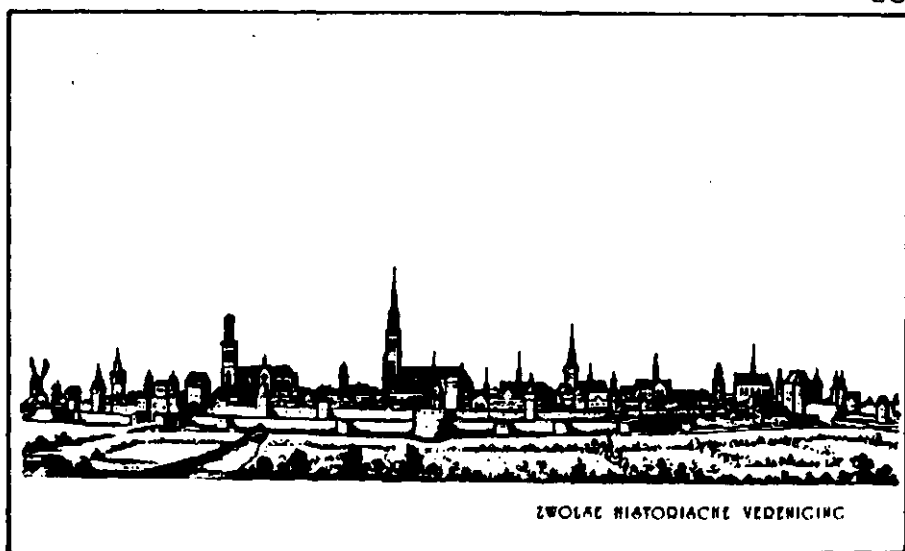
- 33 VAN DE REDACTIE
- 34 ARTIKEL
De staatsenquete van 1890. Een schets van het
arbeidersleven in Zwolle rond 1890.
A.L.A. Wevers
- 53 REACTIE
Reactie op het artikel van D. Wemes
D.M. van der Schrier
- 57 BOEKBESPREKING
Bibliografie van Overijssel 1951-1980
Besproken door J. Hagedoorn
- 55 VERSCHENEN BOEKEN EN ARTIKELEN
- 60 VAN DE INSTELLINGEN
- 60 Tentoonstellingsagenda
- 55 Mededeling van het gemeente-archief
- 60 PERSONALIA

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift & Jaarboek

E. den Daas, J.H. Drentje, W.A. Huijsmans, N. Lettinck
(eindredacteur Jaarboek), I. Wormgoor, H.C.J. Wullink,
A. van der Wurff.

Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm
of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

VAN DE REDACTIE

In dit tweede nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift zijn een lang artikel en een boekspreeking opgenomen.

A.L.A. Wevers geeft een beeld van de levensomstandigheden van de Zwolse arbeiders rond 1890. Hij doet dat aan de hand van de resultaten van een staatsenquête die in dat jaar werd gehouden en die tot doel had om de maatschappelijke toestand van de arbeiders, de verhouding tussen werkgevers en arbeiders en de toestand in de fabrieken en werkplaatsen te onderzoeken. Door deze enquête werd het beeld dat de gegoede burgerij had van een rustig land zonder wantoestanden, vernietigd.

J. Hagedoorn gaat uitgebreid in op de onlangs verschenen Bibliografie van Overijssel 1951-1980. Het perspectief van het gebruik van de bibliografie bij historisch onderzoek staat daarbij centraal.

De tentoonstellingsagenda en een mededeling van het gemeentearchief completeren dit tweede nummer.

Mocht u nog opmerkingen hebben over de inhoud van dit Tijdschrift, of wanneer u bezig bent met onderzoek naar zaken uit het Zwolse verleden waarover u een (kort) artikel wilt schrijven, schroomt u dan niet om een en ander aan de redactie voor te leggen.

Veel leesplezier toegewenst met dit Tijdschrift-nummer.

DE STAATSENQUETE VAN 1890.
EEN SCHETS VAN HET ARBEIDERSLEVEN IN ZWOLLE ROND 1890.

A.L.A. WEVERS

1. Inleiding

De belangstelling en zorg van de rijksoverheid voor de omstandigheden waaronder de Nederlandse bevolking haar arbeid moet verrichten, is niet voorbehouden aan de twintigste eeuw. Toen na 1870 en met name na 1895 Nederland op industrieel gebied tenslotte ook opstoomde in de vaart der volkeren, stelde de overheid een aantal enquetes in, bedoeld om de zich gelijktijdig wijzigende arbeidsomstandigheden gedetailleerd in kaart te brengen ¹⁾. Immers, voor de arbeidersbevolking bracht de in verhouding tot de ons omringende landen vertraagde Nederlandse industrialisatie grote veranderingen met zich mee. Zo nam bijvoorbeeld de sociale afstand tussen de patroon en het werkvolk geleidelijk toe. Men moet zich van deze toenemende afstand echter geen al te grote voorstellingen maken, omdat in 1889 nog 90% van de Nederlandse beroepsbevolking in bedrijfjes met minder dan tien arbeidskrachten werkzaam was.

Het resultaat van de enquetes vernietigde het fraaie, zelfgemaakte beeld dat de gegoede burgerij zo lang had kunnen handhaven. Van het rustige Nederland waar geen wantoestanden heersten, waar geen kinderen afgebeeld werden en waar de arbeiders met de pet in de hand hun plaats kenden, was plotseling geen sprake meer. De overheid zag zich gedwongen de eerste schreden op het pad van de sociale wetgeving te zetten ²⁾.

Ook Zwolle nam - zij het bescheiden - deel aan het vertraagde Nederlandse industrialisatieproces. De totstandkoming van de spoorwegverbinding met Utrecht (1863) en de vestiging van de centrale werkplaats van de Staatsspoorwegen (1870) zijn hier de belangrijkste getuigen van. Toch groeide Zwolle niet uit tot een industrieel centrum in noord-Nederland. De economische bedrijvigheid bleef vooralsnog grotendeels rusten op de 'constructiewinkel', zoals de spoorwegwerkplaats in de wandeling genoemd werd. De Zwolse nijverheid en handel maakten onvoldoende gebruik van de grote mogelijkheden welke de geografische ligging hen bood. De kapitaalkrachtige Zwollenaren belegden hun vermogen liever in grond dan dit te investeren in nieuwe industrieën en handelsondernemingen. Het midden- en kleinbedrijf met hun relatief lage peil van scholing en mechanisatie domineerden in Zwolle rond 1890 ³⁾.

In het navolgende zal aan de hand van de Staatsenquête van 1890 een schets gegeven worden van het arbeidersleven in

Zwolle rond 1890. Daartoe zal in paragraaf 2 eerst aandacht worden besteed aan de waarde die we aan de enquête als historische bron mogen hechten. Vervolgens komen in paragraaf 3 zaken als arbeidsduur, bedrijfs(on)veiligheid, lonen, vrouwen- en kinderarbeid en de sociale verhoudingen tussen de patroons en het werkvolk aan bod. Een samenvattende conclusie sluit het artikel af.

2. De Staatsenquête van 1890.

Zwolle, Deventer, Kampen en Twente vertegenwoordigden Overijssel in de Tweede Afdeling van de Staatsenquête. Tot deze afdeling behoorden verder Friesland, Groningen, Drenthe en Gelderland benoorden de Rijn. De enquêtecommissie, bestaande uit de Kamerleden J. van Alphen, dr. N. Reeling Brouwer, jhr. mr. O.Q. van Swinderen en voorzitter mr. J.D. Veegens, diende het onderzoek van de arbeidsenquête van 1887 te voltooien (zie noot 1). In officiële bewoordingen luidde de opdracht: "Onderzoek naar de maatschappelijke toestanden der arbeiders, omtrent de verhoudingen tusschen werkgevers en arbeiders in de verschillende fabrieken en werkplaatsen en omtrent den toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en gezondheid der werklieden" ⁴⁾.

De commissie begon haar werkzaamheden met het sturen van een vragenlijst naar talrijke instanties en personen, zoals bijvoorbeeld Kamers van Koophandel en Fabrieken, werkgevers- en werknemersorganisaties, dominees, pastoors en artsen. Hierin werd gevraagd om zakelijke informatie over onder andere arbeidsduur, lonen, vrouwen- en kinderarbeid, sociale fondsen en huisvesting. In een volgens stadium ging de commissie over tot het bezoeken van fabrieken en het verhoren van de getuigen. Geschikte informanten werden gevonden door inlichtingen in te winnen bij de Kamers van Koophandel en Fabrieken en de burgemeesters, alsmede door openbare oproepen aan een ieder die over het onderwerp van de enquête uit eigen ervaring informatie zou kunnen verstrekken. De Zwolse 'Getuigen-Verhooren' vonden plaats van vrijdag 19 februari tot en met woensdag 24 februari 1892. Plaats van handeling was het Gouvernementsgebouw aan de Diezerstraat.

Alvorens over te gaan tot de behandeling van de getuigenverhoren zelf, zullen eerst enige opmerkingen gemaakt worden over de waarde van de Staatsenquête als historische bron. Om deze waarde te bepalen dient men zich voortdurend af te vragen door wie de getuigen werden aangewezen, hoe representatief zij waren en welke gevolgen de arbeiders zouden kunnen ondervinden wanneer zij door de antwoorden hun werkgevers irriteerden. Aangezien uit de meeste beroepscategorieën getuigen werden gehoord aan wie deels dezelfde vragen gesteld werden, krijgen we een redelijke beeld van de toenmalige situatie in Zwolle. De representanten van de arbeidersklasse - zeven van de zevenentwintig getuigen - zijn echter onder-

ZWOLLE. 5516
Gouvernementsgebouw.

Diezerstraat 80: het Gouvernementsgebouw waarin de enquête werd afgenomen.

Foto: J.P. de Koning, Gemeente-archief Zwolle, neg.nr. 83-017-17.

vertegenwoordigd, terwijl uit de categorie 'losse arbeiders' helemaal niemand werd gehoord.

Over de ondervraagde werklieden merkte de commissie in haar eindverslag op dat deze tot de meest ontwikkelden onder de arbeidersbevolking behoorden en hun mening beter onder woorden durfden en konden brengen dan hun lotgenoten. De commissie noemde vrijmoedige antwoorden regel en beschroomde een uitzondering ⁵⁾.

Bij laatstgenoemde opmerking moet echter een kanttekening geplaatst worden. In het algemeen kan men stellen dat de vragen die de positie van de arbeider op geen enkele wijze in gevaar brachten - bijvoorbeeld vragen over de lonen en de werktijden - doorgaans een beslist en nauwkeurig antwoord opleverden. Op vragen die de werklieden in een lastige positie manoeuvreerden - bijvoorbeeld over de verstandhouding met de patroon - werd veelal ontwijkend of vaag geantwoord.

Is het de commissie dan niet aan te rekenen dat zij niet doorvroeg wanneer zij kritische noten in de antwoorden vermoedde en dat de getuigen vrijwel nooit met uitspraken van andere zegslieden werden geconfronteerd? Deze bedenking kan gevoeglijk terzijde geschoven worden, omdat de enquetecommissie wel inzag dat al te openhartige ontboezemingen over de wantoestanden of de gebrekkige voorzieningen in de werkplaatsen verregaande consequenties voor de ondervraagden konden hebben. Daarom werd dit soort informatie niet zozeer onttrokken aan bijvoorbeeld de letterzetter G. Ridder, de zandvormer G.J. van Voorst of de sigarenmaker J. Klappe, maar zoveel mogelijk aan informanten die zich wat onafhankelijker konden opstellen zoals artsen, onderwijzers en geestelijken.

We kunnen daarom stellen dat, hoewel de Staatsenquête natuurlijk slechts een momentopname biedt en er omtrent de representatie en de openhartigheid twijfels bestaan, de honderden nauwkerig geboekstaafde belangrijke en onbelangrijke vragen en antwoorden vrijwel alle kanten van het arbeidersleven in Zwolle rond 1890 hebben belicht. Mits verantwoord gebruikt vormt de Staatsenquête een belangrijke bron voor de sociaal-economische geschiedenis van het laatste decennium van de vorige eeuw.

3. De 'Getuigen-Verhooren'

De eerste vragen betroffen de arbeidsduur. De uitzonderlijk schrijnende gevallen waarvan de arbeidsenquête van 1887 gewag maakte - vrouwen en kinderen werkten soms 30 tot 40 uur aan een stuk; arbeiders werden door hun werkgevers mishandeld; mannen vielen op hun werk dood neer - deden zich in Zwolle gelukkig niet voor ⁶⁾. De arbeidstijden varieerden per bedrijfstak en waren seizoensgebonden. Een zesdaagse werkweek met dagen van 12 tot 15 uur inclusief de schafttij-

VERGADERING VAN DINSDAG 23 FEBRUARI 1892.

Tegenwoordig de heeren:

VEEGENS, Voorzitter.

VAN ALPHEN.

REELING BROUWER.

VAN SWINDEREN.

Verhoor van **Ferdinand Oberstadt**, oud 56 jaar, ingenieur-chef van de centrale spoorweg-werkplaats der Maatschappij tot Exploitatie van Staats-spoorwegen, te Zwolle.

751. De Voorzitter: Sinds hoe lang bekleedt gij uwe tegenwoordige betrekking?

A. Gedurende ongeveer 4 jaren; te voren ben ik 13 jaren in Tilburg geweest.

752. V. Gij zijt in 1887 gehoord door de parlementaire commissie van enquête, en hebt bij die gelegenheid gunstige verklaringen afgelegd omtrent het personeel, waarmede gij te Tilburg te doen hadt. Welk oordeel kunt gij uitspreken over de geschiktheid van het personeel alhier, ook bij vergelijking met dat te Tilburg?

A. De geschiktheid van het volk te Zwolle kan ik niet anders dan roemen; ik vind het slag van menschen hier zelfs wel zoo intelligent als te Tilburg.

753. V. Is het personeel, voorzover gij kunt nagaan, hier te Zwolle even tevreden?

A. Toen ik hier kwam, zeide men mij, dat hier sociaal-democraten waren. Verstaat men daaronder menschen, die hun positie langs wettigen weg willen verbeteren, dan zijn hier zeker sociaal-democraten; maar in de werkplaats zijn geen menschen, die alles maar willen omverwerpen en niets opbouwen. Er heerscht een uitstekende geest in de werkplaats alhier.

754. V. Kunt gij eene vergelijking maken tusschen de huisvesting van het personeel te Tilburg en hier?

A. Ik zou wel zeggen, dat de woningen hier nog beter zijn dan die te Tilburg. Er zijn enkele streken in Tilburg, waar de woningen zeer slecht waren; die zijn

later gesloopt. Ik heb nooit gehoord, dat de woningen hier slecht zijn. Er wordt hier voor de woningen f 1.70 à f 2.50 betaald. Ik kom zelden of nooit in die woningen, zoodat ik moeilijk daaromtrent inlichtingen kan geven.

755. De heer Van Alphen: Gij noemt daar huurprijzen, die zoo hoog zijn als nog niet door vorige getuigen zijn opgegeven. Hoogstwaarschijnlijk hebt gij het oog op de woningen, in de omgeving van de spoorweg-werkplaats gelegen, die ten behoeve van de arbeiders zijn opgericht. De arbeiders, die daar wonen, zullen wel meer loon verdienen dan hier over het algemeen met de arbeiders het geval is. Er dient verhouding te zijn tusschen het loon en de huur der woning. Een arbeider, die 7 à 8 gulden verdient, kan zulk eene woning niet bekostigen.

A. In die woningen wonen bijv. ploegbazen, die 25 cts. per uur verdienen met 20 pct. voor overwerk. Ik heb gehoord, dat de laagste huur f 1.70 bedroeg. Een sjouwerman, die 10 cts. per uur verdient, zal in zulk eene woning niet kunnen wonen.

756. V. De arbeiders, die dergelijke woningen gehuurd hebben, verdienen dus f 15 à f 20 in de week?

A. Dat zal wel.

757. De Voorzitter: Welke zijn de werkuren in de centrale werkplaats?

A. Van 'smorgens 6 tot 8, dan is er een half uur rust, van half 9 tot 12 en dan van half 2 tot 6, dit is de gewone werkdag.

758. V. Wordt er wel overgewerkt?

A. Ja, de werklieden werken gaarne over; zij zijn niet tevreden, wanneer zij maar tot 6 uur werken; gewoonlijk werken wij tot 7 of 8 uur. Des nachts werken wij ook wel, dat is gewoonlijk op een Zaterdag.

Enquête. — Zwolle, Deventer, Kampen.

Deel uit het verhoor van F. Oberstadt. Enquete gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 18 januari 1890; Tweede Afdeling; Zwolle, Deventer, Kampen. Z.pl., ca. 1892.

den kwam echter algemeen voor. Daarnaast werd in tijden van grote drukte in vrijwel alle fabrieken en werkplaatsen overwerk verricht, hetgeen overigens niet altijd beter betaald werd. Volgens Ferdinand Oberstadt, ingenieur-chef van de spoorwegwerkplaats, werkten de arbeiders bij hem zelfs graag over: "Zij zijn niet tevreden wanneer zij maar tot zes uur werken" ⁷⁾. Bij de Staatsspoorwegen werd overwerk dan ook beter beloond.

Thuiswerkers - kleermakers en sigarenmakers bijvoorbeeld - waren als gevolg van hun afhankelijkheid van stuklonen van 's morgens 4 uur tot 's avonds 10 uur in touw ⁸⁾. Het tijdrovende karakter van het bakkersvak bracht exorbitant lange werkdagen met zich mee. Zo werd bij W. Oelrich, brood- en beschuiftbakker, door de week 16 tot 18 uur per etmaal gewerkt, op zaterdag ongeveer 22 uur. Op de vraag van de commissie of dit niet te lang was, antwoordde patroon W. Oelrich: "Och, ik heb vroeger wel langer gewerkt, bijv. in Den Haag, waar ik niet meer slaap kreeg dan 15 uur per week" ⁹⁾. Bovendien was het werk niet meer zo zwaar als vroeger. Vele werkzaamheden geschieden nu immers machinaal, terwijl bij hem 's zondags niet gewerkt werd.

Zondagsarbeid, of zoals de Zwolse afdeling van de 'Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering van de Zondagsrust' het bestempelde, de schending van de zondagsrust, kwam in Zwolle over het algemeen weinig voor. Een uitzondering hierop vormden het broodbedrijf en het rijdende personeel van de Staatsspoorwegen. Bij de broodfabrikant E. Helder werden 's zondagsmiddags om 4 uur de machines weer opgestookt om de volgende morgen om 5 uur de eerste broden te kunnen bezorgen. De banketbakkers werkten de gehele zondag "hetgeen echter wel zoo zal blijven, zoolang de heeren en dames zich de luxe niet willen ontfagen om des Zondags diners te geven" ¹⁰⁾. Bij de Staatsspoorwegen waren de stokers, machinisten en conducteurs afhankelijk van de welwillende medewerking van de machinist-opzichter om door veel geschuif eens in de drie weken van een vrije zondag te kunnen genieten.

Tijdens de voorbereidingsfase was het de enquetecommissie ter ore gekomen dat de olieslagerij Jansen & Wicherlink een voor de arbeiders bijzonder vervelende werktijdenregeling kende. Hoewel de feitelijke arbeidsduur naar de toenmalige maatstaven alleszins redelijk was - ongeveer 12 a 13 uur per dag - werkte en sliep het personeel als gevolg van de toepassing van een anderhalve ploegendienst zeer onregelmatig ¹¹⁾. Directeur Wicherlink verklaarde tijdens zijn verhoor juist voordelen in deze onregelmatige werktijden te zien. Zo kon zijn werkvolk 's zomers een vrije namiddag naar eigen goeddunken besteden, bijvoorbeeld aan het bewerken van een moestuintje. Hij ontkende ten stelligste dat er over de werktijden geklaagd werd en dat ze nadelig uitwerkten op het gezinsleven van het personeel ¹²⁾.

863. V. Worden wel booten opgelegd?

A. Neen.

864. V. Kunt gij het goed vinden met het personeel? Is er eene aangename verhouding?

A. Heel best.

865. V. Kunt gij gemakkelijk geschikt personeel krijgen?

A. Zeer gemakkelijk, de positie is veel beter dan bij een gewonen bakker. Bij een gewonen bakker wordt het loon voor het kleinste gedeelte in geld betaald, het overige loon ontvangen zij als kost en inwoning. Dit gaat goed totdat zij willen trouwen; dan moeten zij naar de fabriek toe of zelf baan worden, dit gaat een paar jaar goed, maar dan is het uit, zoodat wij werklieden genoeg kunnen krijgen.

866. V. Is ook het personeel van de vermicellifabriek geschikt?

A. Het staat niet op een hoog zedelijk standpunt, maar het wordt langzamerhand beter. Wij hebben de fabriek in 1899 overgenomen en toen was het treurig geteld, wij hadden toen het uitschot. Wij hebben nu twee zusters, dochters van een schildersnecht, dit zijn kinderen uit een seer net huishouden, dan heb ik nog twee zusters, wier moeder eens nette vrouw is en die getrouwd is met een man, die niets waard is, daar is het allertreurigst. Eindelijk heb ik nog een meisje van eene weduwe, die verleden jaar nog een onrecht kind gekregen heeft. Ik heb getrucht dit meisje van hare moeder van daar te krijgen, maar dit ging niet, de moeder profiteerde te veel van haar. Dit meisje is 4 à 5 weken in het ziekenhuis geweest, wegens een ongeteldheid aan het been. Ik heb haar loon laten doorgaan, zonder dat zij het wist; op die wijze was er f 18 voor haar gespaard. Voor dit geld heb ik onderzocht voor haar laten koopen. Eenigen tijd later heb ik dat goed eens laten inspecteeren, maar toen zag ik er weer treurig uit, het was niet behoorlijk gewaschen, enz. Men kan wel moeite doen, maar het geeft niet veel, zoolang de ouders van de kinderen willen profiteren.

867. V. Zijn er meisjes bij u in dienst, die naar de maal- en breischool gaan?

A. Ik heb weinig gelegenheid om mij daarmede te bemoeien; daar heb ik het zelf te druk voor.

868. V. Is het toezicht voldoende, zooof het niet kan voorkomen, dat knechten en meisjes samen gekheid maken?

A. Dit is in den beginne wel voorgekomen met het personeel, dat wij overgenomen hebben. Het werd mij verteld; ik heb de zaak onderzocht, maar ik heb er niet meer uit kunnen krijgen, dan dat een volwassen man en een meisje elkander gekust hadden. Ik heb ze toen beiden weggestuurd.

De vermicellifabriek en de broodfabriek zijn buitendien geheel gescheiden. Beiden hebben aparten ingang en bleekkamer. De bakkers mogen niet in de vermicellifabriek komen, behalve de meesterknecht om het deeg gereed te maken.

869. V. Zijn in beide uwe fabrieken de gevaarlijke machinedeelen moeielijk doentlijk beschermt?

Enquête. — Zwolle, Deventer, Kampen.

A. Zoo veel als dit mogelijk is. Het beschutten der walsen in de vermicellifabriek gaat echter niet. Wanneer men voordichtig is, leveren die walsen echter ook geen gevaar op. De kruimels moeten met de hand naar de walsen worden gecroeven, en dat doet Van Zutphen, de volwassen werkmannen, altijd; zij gaan dan tusschen de walsen door en het deeg komt aan de andere zijde als een platte lap er uit, die met de hand aangevat kan worden. Wij hebben eens een ongeluk met een jongen gehad, die eerst een paar dagen in mijn dienst was en, niet aan de wals noodig hebbende, door onvoorzichtigheid met zijn vingers tusschen de walsen raakte.

870. V. Levert de broodfabriek geen gevaar op?

A. Alleen de deegmolen, doch dan alleen ook bij onvoorzichtigheid. Als hij draait, heeft men er niets aan te doen. Moet het deeg er uit, dan wordt de molen even gekipt en dit levert geen gevaar op. Moet nu echter verschillend deeg gebruikt worden, bijv. eent voor witbrood, vervolgens voor krentenbrood, dan moet de molen eerst vooraf wat in het ruw schoongemaakt worden. Dat kan geschieden, wanneer de molen stilstaat, en dan is er natuurlijk niets geen gevaar bij, maar nu doen zij het dikwijls als de molen nog draait, al is het halfkracht.

871. V. Wij hebben eene klacht vernomen over ondraaglijke hitte in de droogkamer van uwe vermicellifabriek. Wat is daarvan?

A. De temperatuur in de droogkamer moet zijn 80°, wat wel loopen kan tot 85 à 100° in het heetst van den zomer. Maar in de droogkamer wordt niet gewerkt. De langste tijd, dien een man er behoeft door te brengen, is niet meer dan 2 à 3 minuten.

872. V. Hebt gij ons nog iets mede te deelen?

A. Het personeel van de broodfabriek is verzekerd bij de Eerste Nederlandsche Levensverzekering-maatschappij tegen f 1 per dag bij invaliditeit en f 1000 in geval van dood.

Bij de vermicellifabriek is het hetzelfde voor den man; f 0,50 daags en f 500 bij dood voor de meisjes.

De verzekering is voor mij wel een beetje duur. Van Zutphen, die van de trap was gevallen, heeft de eerste door mij genoemde uitkeering genoten.

873. De heer Van Alphen: Is die trap eedert voorzien?

A. De trap was voorzien, doch was door een van de meisjes loeggemaakt.

Ik wenschte er bij te voegen, dat ik hoop, dat de nieuwe arbeidswet, die misschien een gevolg zal zijn van de enquête, niet te kras moge zijn. De tegenwoordige wet werkt bijv. in het nadeel der meisjes op mijn fabriek.

Vroeger gaf ik haar wel eens te eten en konden zij het schatuur in een verwarmd lokaal der fabriek doorbrengen; maar dat mag nu niet meer. Nu moeten ze door de kof naar huis, waar ze misschien geen eten krijgen.

E. Helder.

J. D. VERMEER, Voorzitter.

VAN ALPHEN.

N. REELING BROUWER.

O. Q. VAN SWINDEREN.

W. H. J. ROUJARD, Adj.-secretaris.

15

Deel uit het verhoor van E. Helder. Enquête gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 18 januari 1890; Tweede Afdeling; Zwolle, Deventer, Kampen. 2.pl., ca. 1892.

De lange arbeidsduur was des te bedenkelijker omdat het werk verricht werd in een bedompte, onhygienische en soms onveilige omgeving. Zo liet bijvoorbeeld de luchtverversing van de werkruimten nogal eens te wensen over, de spoorweg-werkplaats uitgezonderd. Dit was deels aan de werklieden zelf te wijten. Uit angst voor tocht en de gevreesde tuberculose werden ventilatiemiddelen als ramen en luchtkokers zoveel mogelijk afgesloten. Geen wonder dat in de werkruimten reeds na enkele uren een muffe, bedompte lucht hing. Tijdens de schaft ging "de heele rommel los, en als het weder het toelaat, doen wij hetzelfde" ¹³⁾. Naar de verwarming van de fabrieken en de werkplaatsen in de winter werd door de commissie niet geïnformeerd. Aangenomen mag worden dat de arbeiders in dit jaargetijde geacht werden zich zelf warm te werken.

Aan de hygiëne in de werkruimten werd weinig aandacht besteed. Als gevolg van het ontbreken van schaftlokalen - de werklieden gingen tijdens de middagschaft gewoonlijk naar huis - waren de arbeiders gedwongen de meegebrachte etenswaren voor de ochtend- en namiddagpauze in de werklokalen te nuttigen. Dat deze werkruimten niet het toonbeeld van properheid waren, laat zich raden. De reiniging beperkte zich tot een periodiek aanvegen van de werkvloer, het witten van de muren en het lappen van de ramen.

De volksgezondheid werd verder in negatieve zin beïnvloed door de uitermate slechte kwaliteit van het drinkwater in Zwolle ¹⁴⁾. De enquetecommissie moest hieromtrent vele klachten aanhoren. Omdat Zwolle het ten tijde van de enquête zonder een waterleidingnet moest stellen, was de bevolking aangewezen op stadspompen of particuliere pompen. Deze pompen werden nogal eens bedorven door de, zoals de geneesheer Simon Petrus Kros het uitdrukte, 'pots de chambre' die de bewoners van de achterbuurten 's nachts stiekem leegden. In de Schoutensteeg waar de dokter woonde, weigerden de paarden - wanneer ze tenminste geen erge dorst hadden - van het stinkende water te drinken ¹⁵⁾. Bij het op-pompen van water voor de stoommachine van de boekdrukkerij W.E.J. Tjeenk Willink "gebeurt het wel dat niemand er bij wil staan, zoo'n lucht verspreid het" ¹⁶⁾. De olieslager Roelof van Hezel antwoordde cynisch op de vraag of het water van een stadspomp wel goed was: "Er staat tenminste niet op de pomp dat het water onbruikbaar is" ¹⁷⁾.

De slechte hygienische omstandigheden, gevoegd bij de armoedigheid van de arbeiderswoningen ¹⁸⁾ en het eenzijdige menu, hadden tot gevolg dat het met de gezondheid van het werkvolk dikwijls droevig gesteld was. De lichamelijke weerstand was gering, met name in de winter. De kinderrijkheid van de gezinnen vergrootte de kansen op ondervoeding. "Het eeuwige getal der kinderen, het is als het ware eene bacteriologie" ¹⁹⁾. De Zwolse sterftcijfers lagen in deze jaren hoger dan de landelijke cijfers. Difterie, tyfus en tuber-

culose sleepten velen ten grave "maar aan epidemieën doen wij hier niet", aldus de arts Kros ²⁰⁾.

Uit de 'Getuigen-Verhooren' kan afgeleid worden dat de veiligheid op het werk de laatste jaren voorafgaande aan de enquête aanmerkelijk verbeterd was. De voornaamste oorzaak van ongelukken, explosies bij de stoomproductie, was sinds de Wet op het Stoomwezen (1869) grotendeels weggenomen. Stoommachines werden periodiek geïnspecteerd en de machinsten raakten geleidelijk, mede dankzij de oprichting van ambachtsscholen, meer vakbekwaam ²¹⁾. Ook de Arbeidswet van 1889 had de bedrijfsveiligheid sterk bevorderd. In 1891 waren bij Anthony Nijhoff, als hoofd-inspecteur van politie belast met de door de Arbeidswet ingestelde arbeidsinspectie, 28 ongevallen gemeld. Het overgrote deel van de ongelukken onstond door "de kracht der gewoonte" ²²⁾. Voor-schriften en raadgevingen omtrent de veiligheid werden over het algemeen goed opgevolgd. De 'constructiewinkel' van de spoorwegen nam ook in deze het voortouw. Draaiende machine-delen werden zoveel mogelijk afgeschermd. Lint- en 'circu-leerzagen' bleven echter notoire veroorzakers van ongelukken. De verantwoordelijkheid voor de ongelukken kwam in toenemende mate bij de arbeiders zelf te liggen. Het niet-dragen van veiligheidsbrillen, mede omdat deze niet schenen te voldoen, veroorzaakte nogal eens oogaandoeningen. Met een magneet werden metaaldeeltjes zoveel mogelijk verwijderd. Bovendien, zo verklaarde de arts Kros, "Sedert wij cocaine hebben, kan men heel wat aan de oogen scharrelen" ²³⁾.

Welke beloning stond nu tegenover deze zware en langdurige arbeid? Over gemiddelde weeklonen kan in Zwolle bezwaarlijk gesproken worden. Uit de enquête komt duidelijk de uiterst gecompliceerde opbouw van de lonen naar voren. Hoeveel de werklieden nu precies in het loonzakje vonden, laat zich moeilijk reconstrueren. Zowel stukloon, uurloon als een vast loon, aangevuld met premies, werden naast en door elkaar gehanteerd. De premie - ook wel surplus of 'eventueel' genoemd - was evenwel aan een maximum van 20% tot 25% van het vaste loon gebonden. Overwerk werd niet altijd beter beloond; bij de Staatsspoorwegen wel. Boetes wegens te laat komen, werk-fouten of het niet schoonhouden van de 'privaten', werden op het loon in mindering gebracht. In de regel kan men stellen dat het loonniveau, net als heden ten dage, nauw samenhang met de mate van scholing en ervaring. Rekening houdend met de bovengenoemde invloeden op het werkelijk uitbetaalde loon, kon een volwassen werkmán in vaste dienst tussen de f8,- en f13,- per week verdienen. Hierbij dient echter wel aangetekend te worden dat de meeste werklieden dichter bij het genoemde minimum dan het maximum zaten. Ploegbazen ver-dienden f15,- a f20,- per week. Losse arbeiders - sleep-knechten, zaadragers, veedrijvers - konden wanneer ze dag-gelijks werk hadden (hetgeen zelden voorkwam) ongeveer f6,- per week verdienen ²⁴⁾. De Staatsspoorwegen betaalden de hoogste lonen.

Het is natuurlijk de vraag of men van deze lonen enigszins redelijk kon bestaan. Op vragen van de commissie hierover, deelde het gemeenteraadslid Rudolf Jordens mee dat een bekwame werkmans met overleg wel kon rondkomen, "maar sukkelars, die niet zoo goed werken kunnen, verdienen mijns inziens wel wat weinig" ²⁵⁾. Meerdere zegslieden waren van mening dat een niet al te groot gezin van f8,- per week wel kon rondkomen, mits dit bedrag het hele jaar door verdiend werd en het gezin niet getroffen werd door calamiteiten zoals ziekte en ongeval ²⁶⁾. Maar voor hoevelen ging dat op? De commissie werd van verschillende kanten meegedeeld dat er in Zwolle veel armoede heerste, met name 's winters wanneer er weinig werk voorhanden was. De werkloosheid vond zijn belangrijkste oorzaak in het feit dat veel mensen in het verleden naar Zwolle gemigreerd waren - zo bracht de komst van de spoorwegwerkplaats veel werk met zich mee - en daar bleven hangen, ook toen de werkgelegenheid verminderde. De evangelist Hendrik Lindhout was zelfs van mening dat de "verdienswijze en verwaarloozing" van de Zwolse arbeidersbevolking geen parallellen kende. In de achterbuurten zoals de Gribus, het Achterom, de Duistere Steeg, de Kwade Negen en buiten de Kamperpoort, heerste volgens hem een verschrikkelijke armoede ²⁷⁾.

Dit beeld wordt bevestigd door de snel toenemende kosten van de armenzorg, die voornamelijk in handen was van de armbesturen der verschillende kerkgenootschappen. De bedeling was in de regel volstrekt onvoldoende. De armbesturen stelden zich immers op het standpunt dat de bedeelde een prikkel moest blijven voelen om door werk in het eigen levensonderhoud te voorzien. Bovendien waren de fondsen van de armbesturen niet onuitputtelijk. In de praktijk betekende dit dat sommigen naar de bedelstaf moesten grijpen - hoewel officieel verboden in Zwolle - om de ergste honger te stillen ²⁸⁾.

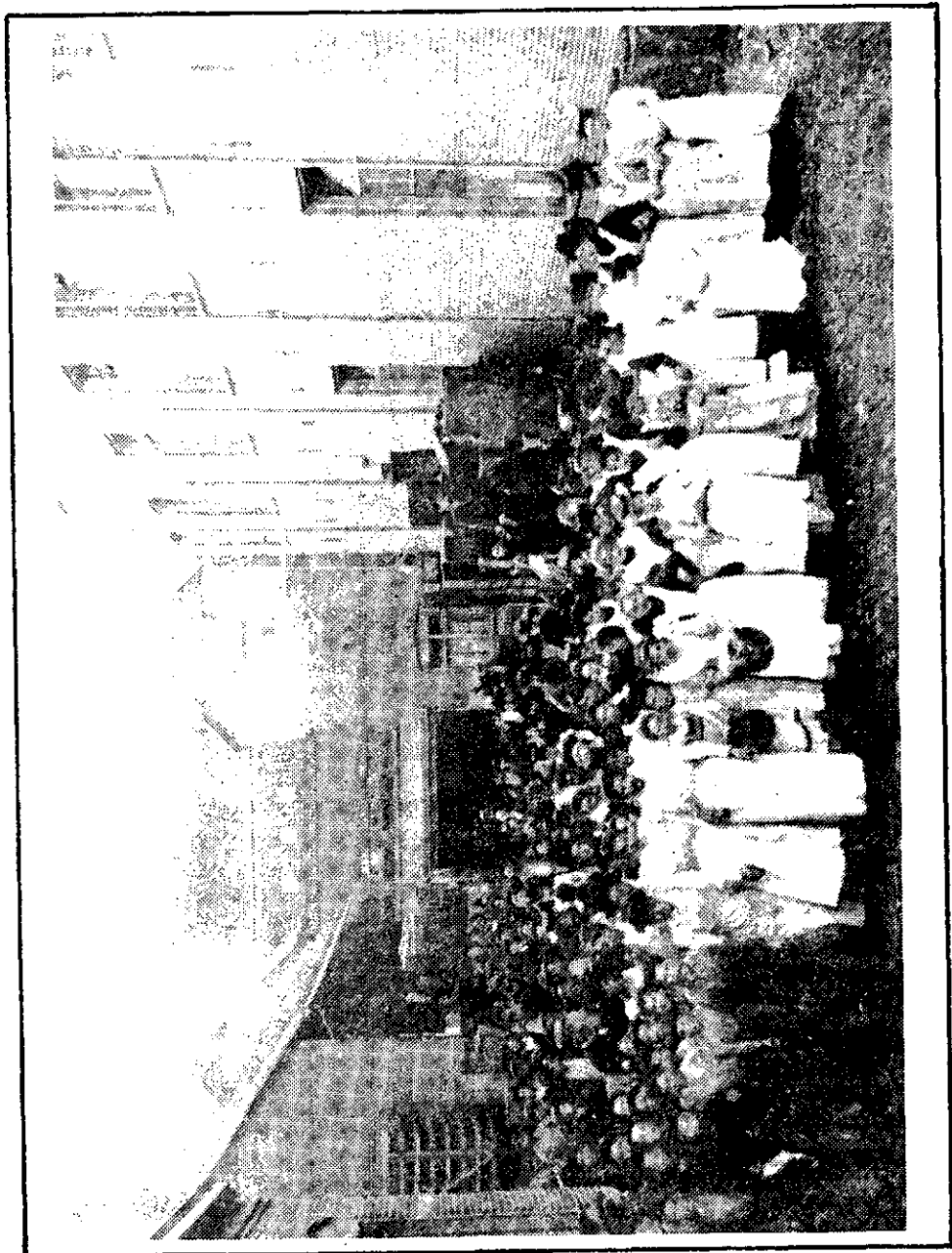
Wanneer het loon van de kostwinner ontoereikend was om van te leven, was de arbeid van vrouw en kinderen een veel gebruikte vluchtroute om het gezinsinkomen wat te verhogen. Arbeid van kinderen boven de 12 jaar - de Arbeidswet verbood loonarbeid van kinderen jonger dan 12 jaar - kwam veelvuldig voor. In elke fabriek of werkplaats werkte wel een groter of kleiner aantal jongens onder de 16 jaar. Het kwam herhaaldelijk voor dat de arbeiderskinderen bij het bereiken van de 12-jarige leeftijd van school genomen werden. Johannes Jacobus Wiegman, hoofd van een R.K. jongensschool, deelde de commissie mee: "daar men tegen Paschen gewoonlijk een beroep kiest en aangenomen wordt, gaat men tegen dien tijd gewoonlijk weg" ²⁹⁾. Een collega van hem, Hendrik Wuite, hoofd van een openbare jongensschool, noemde het zelfs een jammerlijke uitzondering wanneer kinderen na hun twaalfde jaar de school bleven bezoeken ³⁰⁾. Bovendien werd op deze wijze het schoolgeld uitgespaard. Aan de hand van vader werden hun goedkope diensten vervolgens bij een patroon aangeboden. Met

name de constructiewerkplaats van de spoorwegen was in trek. Bovengenoemde F. Oberstadt verklaarde dat hij jongens gewoonlijk op 12-jarige leeftijd aannam, doch hij voegde daar aan toe: "Ik doe dit ongaarne, maar word er wel toe gedwongen" ³¹⁾. Helaas vroeg de commissie hem niet waarom hij daartoe genoodzaakt werd. Aanvankelijk verrichtten de jongens allerlei losse werkzaamheden; later bekwaamden ze zich onder leiding van een meesterknecht in een bepaald vak. In de sigarenproductie vonden de jongens werk als zogenaamde wikkellijngen, de goedkope hulp van een sigarenmaker.

Opmerkelijk is dat uit de enquête vrijwel geen gevallen van fabrieksarbeid van vrouwen naar voren komen. Alleen in de vermicellifabriek van E. Helder en in een zestal was- en blekerijen werd gebruik gemaakt van (goedkope) vrouwelijke arbeidskracht. Daarnaast werkten vrouwen als dienstbode bij particulieren. Van een grootschalige vrouwenarbeid buitenshuis was echter geen sprake ³²⁾. Het ontbreken van een kapitalistische grootindustrie en huissnijverheid (bijvoorbeeld textielproductie) is hier ongetwijfeld debet aan. Juist in laatstgenoemde sector werkten traditioneel veel vrouwen. Tevens kan het wijzen op een beperkte werkgelegenheid in Zwolle. De werkgevers werden niet geconfronteerd met een tekort aan mannelijke arbeidskrachten - in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Twentse textielfabrikanten - met als gevolg dat ze niet gedwongen waren een beroep te doen op het reserveleger vrouwelijke en jeugdige arbeidskrachten.

Lange werkdagen en lage lonen; onder deze omstandigheden bood de kroeg vaak de enige mogelijkheid tot ontspanning. De enquetecommissie moest vele klachten omtrent het verschrikkelijke drankmisbruik onder het werkvolk aanhoren, met bij name de losse arbeiders daaronder. Laatstgenoemden werden soms uitbetaald in de talrijke Zwolse kroegen. De gevolgen laten zich raden. Het aantal drankvergunningen in Zwolle was drie maal groter dan het door de regering voorgeschreven maximum. De tapperijen in de buurt van de spoorwegwerkplaats konden 's morgens voor 6 uur hun eerste klanten al begroeten. Vele getuigen schreven de ellende onder de arbeidersklasse (gedeeltelijk) toe aan het overmatig drankgebruik: "Wanneer Schiedam wordt gesloten en de plaatselijke regeringen niet zo mild zijn met het verleen van vergunningen, wordt het kwaad in den hartader getroffen" ³³⁾.

In de inleiding werd terloops melding gemaakt van de zich wijzigende sociale verhouding tussen patroon en knecht. Het directe contact, de patroniserende verhouding die in de kleine ambachtelijke bedrijven tussen de meewerkende patroon en zijn werklieden bestond, werd tijdens het industrialisatieproces geleidelijk verdrongen door meer anonieme sociale verhoudingen. Uit de enquête blijkt dat deze verandering zich ook in Zwolle voltrok. De directe patroon-knecht verhouding nam gestaag in betekenis af. Sommigen betreurden dit: "Vroeger was men veel intiemer met mijnheer, die be-

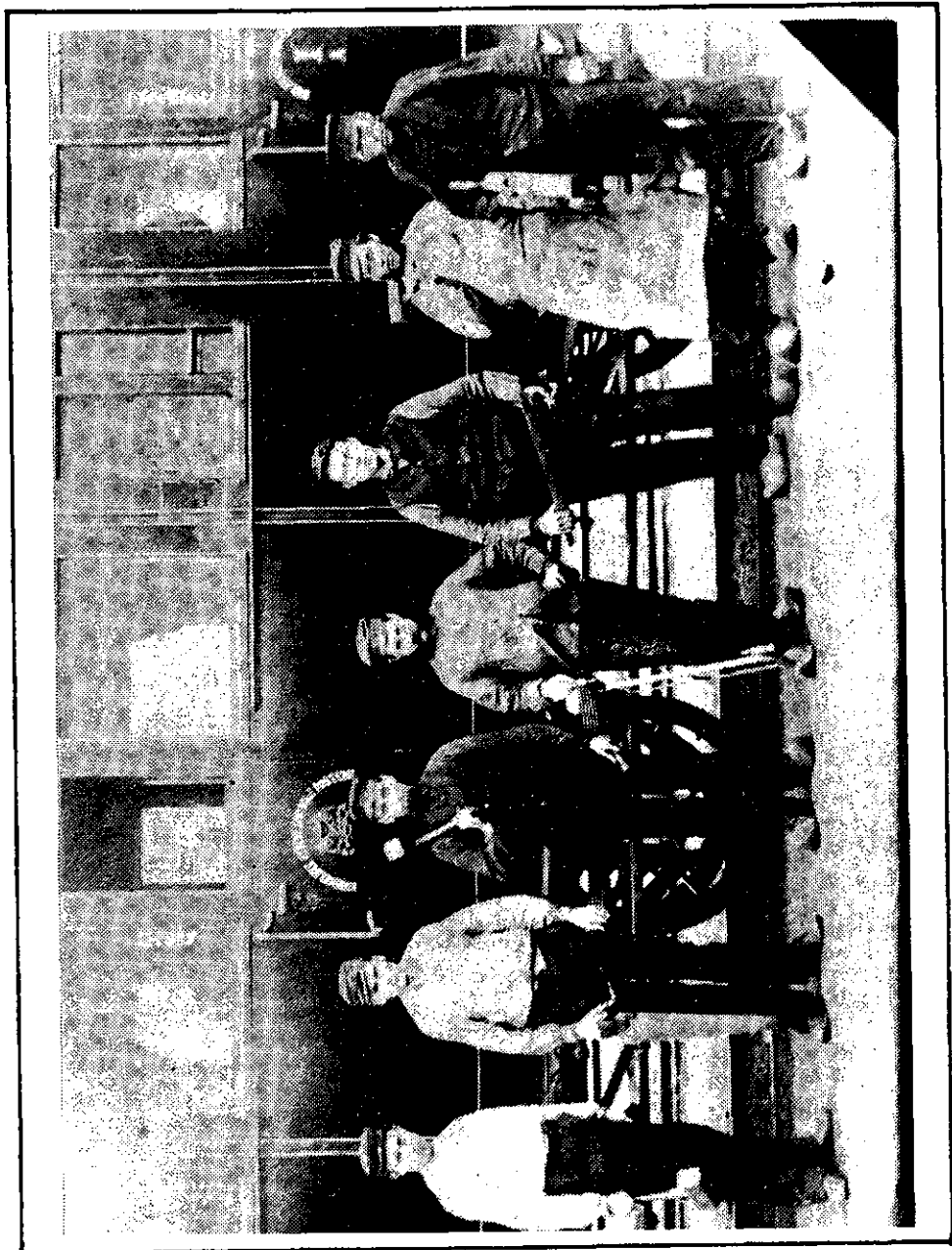
Personeel van de Zwolsche Biscuitfabriek v/h E. Helder & Co.
Foto: J.P. de Koning; uit Zwolle als industriestad in 1914,
Zwolle 1914, p. 34.

moeide zich meer met de werklieden en een woord van den patroon brengt wel is waar niets in den zak, maar is toch aangenaam voor den arbeider" ³⁴⁾. Andere getuigenissen over de kwaliteit van de sociale verhoudingen ten tijde van de enquête bleven helaas steken in het constateren van een toegenomen afstand van tussen werkgever en werknemer. Zo antwoordde de letterzetter Gerrit Ridder op de vraag van de commissie of er een aangename verhouding tussen de patroons en het personeel bestond, dat men zeer weinig met de patroons in aanraking kwam. Aan het karakter van de relatie waaraan in de vraag gerefereerd werd, ging hij evenwel voorbij ³⁵⁾. Een verklaring voor de ontwijkende antwoorden moet wellicht gezocht worden in de schroom bij vele werklieden om ten aanzien van gevoelige kwesties zoals de verhouding met hun patroon, een persoonlijke mening te ventileren. De schriftelijke inlichtingen van de Zwolse afdeling van het Nederlands Werkliedenverbond 'Patrimonium' spraken echter duidelijker taal: "De verhouding tusschen vele werkgevers en arbeiders wordt van lieverlede niet beter. De socialistische geest wint merkbaar veld" ³⁶⁾.

Een teken van verwijdering tussen de werkgevers en het personeel was de introductie van het zogenaamde bazenstelsel. De bazen of meesterknechten fungeerden als een soort tussenschakel, een doorgeefluik van orders van hogerhand. Over deze bazen hoorde de commissie verschillende klachten aan. Het waren soms kleine despotten die er een winkel of tapperij op nahielden waar het werkvolk min of meer gedwongen werd hun zuurverdiende centen te besteden. Bij de spoorwegwerkplaats bekleedden de bazen een machtspositie. Zij verdeelden het werk en stelden de stuklonen vast. Bovendien bevoordeelden de bazen bij het aannemen van personeel en het doorvoeren van promoties familieleden en geestverwanten. Ingenieur-chef F. Oberstadt bagatelliseerde deze klacht. Hij achtte het uiterst onwaarschijnlijk, doch vond het tegelijkertijd moeilijk te voorkomen ³⁷⁾.

De macht van de patroons was vrijwel absoluut hetgeen onder andere blijkt uit het ontbreken van arbeidscontracten. De arbeiders konden derhalve niet terugvallen op schriftelijk vastgelegde rechten. Het was niet ongewoon dat de werklieden op staande voet ontslagen werden. R. van Hezel, olieslager bij de firma Jansen en Wicherlink, verklaarde: "Sommigen werden 8 dagen van te voren gewaarschuwd, anderen werden met 8 dagen loon direct weggestuurd, dat waren zij van wie mijnheer verwachtte dat ze het werk zouden doen spaak loopen" ³⁸⁾. Alleen wanneer een werkmán binnen een bedrijf een belangrijke positie bekleedde, bijvoorbeeld een machinist-stoker, werden mondelinge afspraken gemaakt over de opzegtermijn.

In theorie was het natuurlijk mogelijk dat de arbeiders met een verzoek naar de patroon stapten. In de praktijk bleken zowel de sociale als de organisatorische afstand (als gevolg

Handwerkslieden van de NS Zwolle, ca. 1890.

Foto: J.P. de Koning, Gemeente-archief Zwolle, neg.nr.81091.

van de tussenschakel welke de bazen vormden) tot 'mijnheer' toch vaak te groot. Bovendien liep men dan het risico bij de patroon in discrediet te geraken. De kans dat een verzoek van het personeel werd ingewilligd was gering, omdat het de werkgever veelal geld zou gaan kosten. Zo werd bij de 'constructiewinkel' het verzoek om een wekelijks uitbetaling van de lonen van de hand gewezen, omdat de lijst onvoldoende namen van volwassen arbeiders zou bevatten. Op de vraag of dit wellicht te wijten was aan de schroom van de oudere werklieden om iets te vragen, werd ontwijkend geantwoord. In werkelijkheid werd deze wens van het personeel door F. Oberstadt niet serieus genomen want hij verklaarde: "Ik dacht dat het de werklieden slechts te doen was om iets te vragen" ³⁹⁾.

Hoewel de patronale, vaderlijke relatie met het oprukken van de fabrieksnijverheid geleidelijk werd uitgehold, bleven enkele restanten hiervan nadrukkelijk aanwezig. Ter illustratie van deze restanten van patronale zorg een tweetal voorbeelden, welke met evenveel recht uitgelegd kunnen worden als verkapte vormen van sociale controle. De vermicelli- en broodfabrikant E. Helder had het niet uitgekeerde loon van een zieke werkneemster opgespaard en daar ondergoed voor haar voor gekocht. De jonge vrouw mocht het ondergoed blijkbaar niet als haar eigendom beschouwen, want "eenigen tijd later heb ik dit ondergoed eens laten inspecteeren, maar toen zag het er weer treurig uit, het was niet behoorlijk gewasschen" ⁴⁰⁾.

Het tweede voorbeeld betreft de aan sommige fabrieken verbonden sociale fondsen. Bij deze fondsen konden de arbeiders verzekeringen afsluiten die hen in geval van ziekte, ongeval, ouderdom of begrafeniskosten, van een uitkering voorzagen. Op zich waren deze fondsen - in de volksmond 'bussen' genaamd - lovenswaardige instellingen, ware het niet dat de werkgevers zelf het beheer ervan voor hun rekening namen. In deze positie stelden zij dus feitelijk het beleid met betrekking tot de toelating, de duur en de hoogte van de uitkering vast. Zo was het Zwolse personeel van de spoorweg-werkplaats bij ziekte geheel afhankelijk van de "goedheid van de Directie" of de uitkeringstermijn verlengd werd ⁴¹⁾. In de regel was in Zwolle zowel de duur van de uitkering (enkele maanden) als de hoogte ervan (een percentage van het normale loon hetgeen soms aangevuld werd door de werkgever) ontoereikend.

De werklieden die niet via hun werk verzekerd waren, waren aangewezen op de onzekere financiële gunsten van hun werkgevers. Daarom verzekerden ze zich en masse bij zowel landelijke sociale fondsen (bijvoorbeeld de 'Utrechtsche Levensverzekeringsmij.' of de 'Maatschappij tot het Nut van het Algemeen') als bij de plaatselijke sociale fondsen zoals 'de Voorzorg', 'Regt door Zee', 'de Herstelder' en 'Patrimonium'. Deze plaatselijke fondsen kenmerkten zich door

vele (financiële) wantoestanden, het fonds 'Patrimonium' uitgezonderd. De 'bussen' werden beheerd als een soort prive-ondernemingen die zonder toedoen of medeweten van de contribuanten verhandeld konden worden. Uit verscheidene getuigenissen komt naar voren dat de contribuanten zelf ten gevolge van een gebrek aan belangstelling, onvoldoende op de hoogte waren van hun rechten. In de woorden van A. van Heerde: "Neen, daar zijn ze te onverschillig voor, ik had bijna gezegd te lui voor" ⁴²⁾. Het kwam zelfs voor dat wanneer de gelegenheid zich voordeed een beroep te doen op het fonds, daar geen gebruik van gemaakt werd. Bij de Staatsspoorwegen vielen bepaalde categorieën arbeiders ten gevolge van de koppeling van het ziekenfonds aan het pensioenfonds, tussen wal en schip. Zo kon het voorkomen dat een oudere werknemer die op grond van zijn leeftijd niet meer toegelaten werd tot het pensioenfonds, ook geen aanspraak kon maken op een uitkering bij ziekte. Financieel was men dan geheel aangewezen op de welwillendheid van de directie. De predikant A.W. van Wijk was ervan overtuigd dat een man als gevolg van het besef in dit opzicht onrechtvaardig behandeld te zijn, gestorven was ⁴³⁾. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er van verschillende kanten op aangedrongen werd het functioneren van de sociale fondsen onder wettelijk toezicht te plaatsen. Ondanks bovengenoemde tekenen van verwijdering tussen de werkgevers en het personeel, meende de staatscommissie de sociale verhoudingen in Zwolle als redelijk gunstig te mogen omschrijven. Aanwijzingen hiervoor zag ze in het grote aantal dienstjaren dat werklieden bij dezelfde werkgever doorbrachten, alsmede in de afwezigheid van werkstakingen. Een andere mogelijke verklaring voor de geringe arbeidsmobiliteit, namelijk een beperkte werkgelegenheid in Zwolle, zag de commissie echter over het hoofd ⁴⁴⁾.

4. Conclusie

Een oordeel over de kwaliteit van het arbeidersleven kan op basis van de enquête alleen bezwaarlijk gegeven worden. De getuigenissen moeten altijd met behulp van gegevens uit andere bronnen gecontroleerd worden, bijvoorbeeld gemeenteverslagen, kerkelijke archieven of bedrijfsarchieven. Daarnaast moet de Zwolse situatie in een breder kader geplaatst worden door middel van een onderzoek in met Zwolle vergelijkbare steden als Deventer, 's-Hertogenbosch of Groningen.

Omtrent de verschillen in de arbeidsomstandigheden in de diverse bedrijfstakken moeten we noodgedwongen algemeen en kort blijven. Immers, op basis van een enkele getuigenis kunnen geen definitieve conclusies getrokken worden voor een gehele bedrijfstak, temeer omdat de commissie juist die bedrijven/bedrijfstakken heeft onderzocht waar ze meeste misstanden vermoedde. Zo maakten de thuiswerkers en bakkers extreem lange werkdagen, was het drukkersvak berucht om zijn borstziekten en stonden de houtzagerijen bekend om het rela-

Werklieden van de firma H.G. Treep & Zoon, aannemers en fabriek voor Houtbewerking.

Foto: J.P. de Koning; uit Zwolle als industriestad in 1914, Zwolle 1914, p. 15.

tief grote aantal bedrijfsongevallen. Daarentegen was de spoorwegwerkplaats - over deze grootste werkgever van Zwolle doen veel getuigen of uit eigen ervaring of uit tweede hand mededelingen - koploper op het gebied van lonen en bedrijfsveiligheid.

De verhoren verschaffen ons daarentegen wel de zekerheid dat in de jaren voorafgaande aan de enquête en met name na de invoering van de Arbeidswet in 1890, in de lonen, de werktijden en de bedrijfsveiligheid enige verbeteringen zijn doorgevoerd. Het is echter onjuist om de verantwoordelijkheid voor de vele resterende wantoestanden in het arbeidersleven alleen bij de kapitalistische grootindustrie te leggen, daar deze in Zwolle nog maar amper ontwikkeld was. De populaire stelling dat het 'grootkapitaal' de bron van alle ellende der arbeiders zou zijn, moet dan ook als ongenueeerd van de hand worden gewezen.

Noten

1. In 1877 en 1884 werden enquetes gehouden om de werking van de Kinderwet-Van Houten in de praktijk te controleren. In 1887 werd een grootschalige enquete ingesteld naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen in het algemeen en naar de kinderarbeid in het bijzonder. Hoewel het in de bedoeling lag de enquete in geheel Nederland te houden, zijn alleen de arbeidsomstandigheden in Amsterdam, Maastricht, Tilburg en de vlasnijverheid onderzocht, omdat in juni 1887 de Tweede Kamer ontbonden werd.
2. De vroegste sociale wetgeving in Nederland betrof de Kinderwet-Van Houten van 1874 (Staatsblad nr. 130) en de Arbeidswet van 1889 (Staatsblad nr. 48).
3. K. Dekker, 'Historisch overzicht' in: L. van Vuuren, Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle (Zwolle 1939), 15-44.
4. Wet van 19 januari 1890, Staatsblad nr. 1.
5. 'Verslag van de Tweede Afdeeling der Staatscommissie van Arbeidsenquete, mei 1893' in: Verslagen der Staatscommissie betreffende de Arbeidsenquete 1890-1894, nr. 7 (s.l., s.a.), 241.
6. J. Giele, Een kwaad leven; de arbeidsenquete van 1887, dl. 1 (Nijmegen 1981), xii.
7. Enquete, verhoor van F. Oberstadt, 758.
8. Enquete, verhoor van J. Klappe, 1073.
9. Enquete, verhoor van W. Oelrich, 731.
10. Enquete, verhoor van A.W. van Wijk, 170.
11. Volgens W.H. Wicherlink, directeur van de olieslagerij, werkte de ploegendienst als volgt. Maandagochtend om 5 uur kwamen twee ploegen op, A en B. Om 11 uur 's morgens vertrok A en kwam C op. De ploegen B en C werkten dan samen tot 's middags 5 uur wanneer B ophield. Ploeg A kwam dan weer op en zette samen met C het werk tot 11 uur 's avonds voort. Enquete, verhoor van W.H. Wicherlink, 1195.
12. Enquete, verhoor van W.H. Wicherlink, 1197 en 1204.
13. Enquete, verhoor van J. Helge, 434.

14. In het gemeente-archief van Zwolle zijn verschillende rapporten over de kwaliteit van het drinkwater aan het einde van de vorige eeuw aanwezig.
15. Enquete, verhoor van S.P. Kros, 378.
16. Enquete, verhoor van B. Menkhorst, 845.
17. Enquete, verhoor van R. van Hezel, 1036.
18. Zie voor de volkshuisvesting in Zwolle: A. Schoot Uiterkamp, 'Volkshuisvesting en volksgezondheid in Zwolle in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: Overijsselse Historische Bijdragen, 97 (1982), 131-166.
19. Enquete, verhoor van S.P. Kros, 391 en 392.
20. Enquete, verhoor van S.P. Kros, 384.
Verslag van den Toestand der Gemeente Zwolle, 1891, 61-63.
21. Enquete, verhoor van J.N. Kooij, 580 en 605.
22. Enquete, verhoor van A. Nijhoff, 11.
23. Enquete, verhoor van S.P. Kros, 395.
24. 'Verslag van de Tweede Afdeeling der Staatscommissie van Arbeidsenquete, mei 1893' in: Verslagen der Staatscommissie betreffende de Arbeidsenquete 1890-1894, nr. 7 (s.l., s.a.), 245-249. Enquete, schriftelijke antwoorden van de afdeling Zwolle van het Nederlands Werkliedenverbond 'Patrimonium', 15.
25. Enquete, verhoor van D.J.R. Jordens, 301.
26. Enquete, verhoren van A. Nijhoff, 14, van H. Maas Hz., 121 en van F. Visscher, 490.
27. Enquete, verhoor van H. Lindhout, 308 en 312.
28. Enquete, verhoren van H. Maas Hz., 109 en 113 en van D.J.R. Jordens, 297.
29. Enquete, verhoor van J.J. Wiegman, 187.
30. Enquete, verhoor van H. Wuite, 512.
31. Enquete, verhoor van F. Oberstadt, 770.
32. Enquete, verhoren van H. Maas Hz., 97 en van A.W. van Wijk, 134 en 136.
Enquete, schriftelijke antwoorden van de Zwolse afdeling van het Nederlands Werkliedenverbond 'Patrimonium', 15.
33. Enquete, verhoor van H. Lindhout, 343.
34. Enquete, verhoor van R. van Hezel, 1027.
35. Enquete, verhoor van G. Ridder, 638.
36. Enquete, schriftelijke inlichtingen van de Zwolse afdeling van 'Patrimonium', 17.
37. Enquete, verhoor van F. Oberstadt, 712.
38. Enquete, verhoren van R. van Hezel, 1022 en van J. Eindhoven, 959.
39. Enquete, verhoor van F. Oberstadt, 786.
40. Enquete, verhoor van E. Helder, 866.
41. Enquete, verhoor van F. Oberstadt, 791.
42. Enquete, verhoor van A. van Heerde, 242.
43. Enquete, verhoor van A.W. van Wijk, 172.
44. 'Verslag van de Tweede Afdeeling der Staatscommissie van Arbeidsenquete, mei 1893' in: Verslagen der Staatscommissie betreffende de Arbeidsenquete 1890-1894, nr. 7 (s.l., s.a.), 272-275.

REACTIE OP HET ARTIKEL VAN D. WEMES OVER "DE DRIE
MIDDELEEUEWSE RIVIEROVERGANGEN OVER DE VECHT BIJ ZWOLLE".
(zie Zwols Historisch Tijdschrift 1988, nr.1, pag. 2-14)

D.M. VAN DER SCHRIER

De hypothese van de heer Wemes is: het toponiem 'brugge' bij Langenholte duidt op een rivierkruising met een 'paalweg'. Dit wijst op een gedurende het grootste deel van het jaar onbevaarbare rivier ter plaatse. Hieruit zou dan weer een bevaarbare rivier elders kunnen worden afgeleid, vermoedelijk ter plaatse van de Westerveldse A.

De volgende drie mogelijkheden zijn er:

1. De Vecht bij Langenholte was in de 12e eeuw bevaarbaar;
2. De Vecht bij Langenholte was in de 12e eeuw onbevaarbaar en liep elders;
3. De Vecht bij Langenholte was in de 12e eeuw onbevaarbaar en liep niet elders.

De tweede mogelijkheid valt mijns inziens af omdat dan de Westerveldse A thans nog 'Oude Vecht' zou hebben geheten. Bij de IJssel komt bijvoorbeeld de naam 'Oude IJssel' veelvuldig voor, zoals bij Deventer, Kampen en Genemuiden. Een rivier kiest niet voor een lange weg of voor twee ver van elkaar gelegen lopen als een korte weg aanwezig is. Ik zie ook geen landbouwkundig of ander voordeel om het grootste deel van het water van de Vecht door middel van een lange afdamming bij Dalfsen de omweg via de Westerveldse A te laten maken. Die lage overlaatkade is dan nodig om het benedenstroomse dal van de Vecht als loopveld te handhaven voor de waterhoeveelheden die het afvoerend vermogen van de Westerveldse A, of het dal ervan, te boven gaan. Riviertechnies kan dit niet, omdat dan bovenstrooms van de dam of kade een stroomverlamming met aanzanding ontstaat. Dat is uiteraard rampzalig voor de zozeer gewenste bevaarbaarheid.

Er zijn bovendien nog twee toponiemen, stammend uit perioden ver voor het jaar 1000, die strijdig zijn met de tweede mogelijkheid, namelijk Genne en Dwersmuden. Genne ligt op het punt waar de Vecht en het Zwartewater samenkomen. De heer R.A. Ebeling van het Nedersaksisch Instituut te Groningen heeft mij op 30 mei 1974 bericht, dat men achter alle namen met het element 'gene' een germaans element gam, gan vermoedt met de betekenis 'samenlopend'.

Het toponiem 'Dwersmuden' is genoemd in 1456 en 1477 als het terrein waarop in 1456 de Ordelerziyl is gebouwd, de voormalige sluis in de Hermelijn. Het element 'muden' is hetzelfde als in IJsselmuiden, Genemuiden, Zedemuden en tientallen andere met muden verwante namen in binnen- en buitenland. Al deze namen hebben betrekking op plaatsen waar het ene water

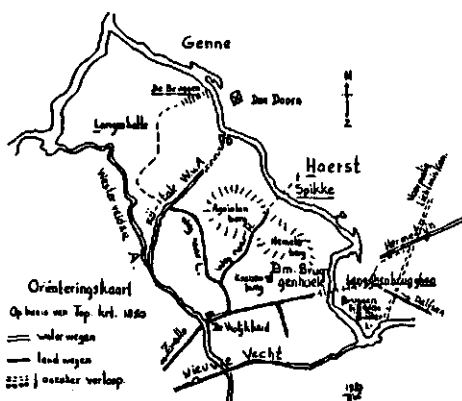

fig. 1 Oriënteringskaart van het gebied; tekening van de auteur op basis van topografische kaart 1850.

uitstroomt in het andere, in dit geval de Hermelijn in de Vecht. Zowel Genne als Dwersmuden wijzen dus op een rivierloop in het dal van de Vecht. Alle toponiemen eindigend op muden, muiden, muthen, mouth, etc. liggen aan water, bevaarbaar voor zeewaardige schepen; het zou merkwaardig zijn als Dwarsmuden daarop de enige uitzondering zou zijn geweest.

Bij mogelijkheid 3 is het in beginsel mogelijk dat de Vecht alleen bij Zwolle in een bepaalde periode door aanzanding breed en ondiep en daardoor onbevaarbaar is geweest. Misschien had de rivier daar toen meerdere beddingen. De oorzaak hiervan kan stroomverlamming door zeespiegelrijzing zijn geweest. In dat geval moet de Vecht door versmalling van het zomerbed bevaarbaar zijn gemaakt. Dit kan in het begin van de 13e eeuw zijn gebeurd waarbij tevens een 'brugge' is vervangen door of aangevuld met een veer. Op grond van de 'originiele' argumenten van de heer Wemes komt deze mogelijkheid als het meest waarschijnlijke naar voren.

In 1227 is voor de slag bij Ane veel materiaal per schip via de Vecht vervoerd. De Vecht moet toen al over de volle lengte bevaarbaar zijn geweest. Als de Vecht bij Zwolle een periode onbevaarbaar was, kan die niet van lange duur zijn geweest. Uit het artikel van de heer Wemes citeer ik "Als boerderijnamen worden door Slicher van Bath genoemd: Oldenbrugge berch (Rechteren 1381), Ertbrugge (bij Wijhe, 1310) en de Kipbrugge (bij Dalfsen, 1436). Ook kennen we Roobrugge en Steenbrugge bij Deventer." Hieruit wordt niet de conclusie getrokken dat de Vecht bij Dalfsen en de IJssel bij Wijhe en Deventer een tijdlang niet hebben bestaan. Mijn slotconclusie is dat de 'brugge(n)' bij Zwolle vermoedelijk paalwegen waren ter weerszijden van een veer of een voorde. De Vecht heeft nimmer door het dal van de Westerveldse A gelopen.

Over de Vrouwen Advies Commissie voor de Woningbouw.

"De huisvrouw heeft juist door haar ervaring in de praktijk van het wonen opgedaan een taak te vervullen door gemeentelijke instanties, woningbouwverenigingen en architecten, die bij nieuwbouw zijn betrokken, van advies te dienen".

Deze in de jaren vijftig geponeerde stelling leidde ertoe dat ook in Zwolle een dergelijke gemeentelijke adviescommissie werd ingesteld.

Uit de door de commissie vervaardigde jaarverslagen blijkt, dat ze gedurende elf jaar betrokken is geweest bij de bouw en inrichting van diverse wooncomplexen in Zwolle en de voormalige gemeente Zwollerkerksp. Zo werden de bouw- en schetsplannen van onder meer de Pieter Steijnstraat, de As-sendorperdijk, alsmede van de wijken Holterbroek en Aa-landen van kritische kanttekeningen voorzien.

Na rijp beraad besloot de commissie in 1968 om haar werkzaamheden te beeindigen. Als reden werd opgegeven, dat de financiële haalbaarheid van door de commissie geuite praktische opmerkingen en voorgestelde verbeteringen op veel verzet van het Rijk en andere opdrachtgevers is gestuit. Daarnaast vormde het toenemende aantal wettelijke voorschriften en richtlijnen een belemmering voor een optimaal functioneren.

Het archiefje van de commissie is geïnventariseerd, is openbaar en loopt over de jaren 1956-1968. De commissie is in 1980 opnieuw in het leven geroepen.

J.J. Seekles

 VERSCHENEN BOEKEN EN ARTIKELN

Archeologisch bodemonderzoek Broerenkerk. Opggravingsbulletin, nrs. 1, 2 en 3; Zwolle 1987/1988.

A.J. Borgman, Toen ik nog een jongen was. Belevissen van un Zwolse skoeljonge oppetekend door A.J. Borgman. Zwolle 1988; uitgegeven in eigen beheer; 7,50. Verkrijgbaar bij de boekhandels Jakma en Waanders.

H. van der Meer, Inventaris van de Provinciale Synode van Overijssel 1579-1815 en het Provinciaal Kerkbestuur van Overijssel 1816-1951. Zwolle 1988, ISSN 0921-4682; nr. 12, 72 p. 8,=. Verkrijgbaar bij het Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, Zwolle.

Deze inventaris beslaat de hele periode van het woelige begin in de late zestiende eeuw tot de invoering van een nieuwe kerkorde in 1951. Uit de inleiding, die een grondig historisch overzicht bevat, en uit de inventaris zelf wordt duidelijk dat het archief niet alleen van belang is voor diegenen die in kerkgeschiedenis geïnteresseerd zijn. Allerlei andere aspecten van het maatschappelijk leven in de Republiek en later komen eveneens aan de orde.

Wie studie wil maken van het toezicht op het gedrag van predikanten in de zeventiende en achttiende eeuw of van de strijd tegen andersdenkenden en 'heidense' volksgebruiken kan ook in dit archief terecht.

Overigens bevindt een niet onbelangrijk onderdeel van het archief van de Provinciale Synode zich in het Gemeente-archief van Kampen. Dat betreft onder meer de synodale acten van 1594 tot 1757.

A.J. Mensema, Inventaris van de Ridderschappen in Overijssel, 1640-1795. Zwolle 1988. ISSN 0921-4682; nr. 14, 226 pag. 19,=. Verkrijgbaar bij het Rijksarchief in Overijssel, Eikenstraat 20, Zwolle.

Deze inventaris bevat behalve het eigenlijke ridderschapsarchief ook de twee kleine archieven van de kwartieridderschappen van Twente en Vollenhove.

De Ridderschap van Overijssel vormde tijdens de Republiek (dus tot het revolutiejaar 1795) samen met de steden Zwolle, Deventer en Kampen het gemeentelijk bestuur (de staten) van Overijssel.

Voor een belangrijk deel vindt men in het archief van de Ridderschap de schriftelijke neerslag van het beheer van voormalige geestelijke en andere goederen en daaraan ontleende rechten. Na langdurig gebakkelei met Zwolle, Deventer en Kampen werden in 1663 de stichten Zwartewater en Weerselo, het klooster te Almelo, de proosdij, het kapittel en het klooster te Oldenzaal en de inkomsten uit de voormalige commanderie te Ootmarsum aan de Ridderschap toegewezen. Betreffende al deze goederen vindt men dus talloze stukken in het archief. Daarnaast bevinden zich in het archief uiteraard vele stukken die de politieke rol van de Ridderschap in Overijssel raken.

G.R. Pool (red.), Veertig jaar Baptisten Gemeente in Zwolle. Jubileumuitgave 1947-1987. Zwolle 1988; uitgegeven in eigen beheer, 5,=.

Een goed voorbeeld van restauratie en hergebruik: Sassenstraat 21; in: Informatieblad Monumentenzorg en archeologie in Zwolle, Zwolle, november 1987; Openbare Werken, afd. Bouwkunde/Monumentenzorg.

BOEKBESPREKING

BIBLIOGRAFIE VAN OVERIJSSSEL 1951-1980

J.C.H. DE GROOT EN A.M.J. SCHOOT UITERKAMP

Uitgeverij Waanders, Zwolle 1987

JAAP HAGEDOORN

Eind 1987 verscheen de langverwachte Bibliografie van Overijssel 1951-1980. Deze uitgave kwam tot stand op initiatief van de provincie Overijssel, onder begeleiding van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG). Deze vereniging gaf al eerder bibliografische werken uit ten behoeve van de geschiedbeoefening in Overijssel. Na de tweede wereldoorlog kwam het echter niet meer tot een zelfstandige uitgave, hoewel de noodzaak hiertoe in de loop der jaren meer en meer gevoeld werd.

Deze behoefte bestond echter niet alleen meer onder historici. Ook op andere vakgebieden begon men de noodzaak van een afzonderlijke bibliografie voor Overijssel in te zien. Enerzijds is dit een gevolg van de toename van het aantal - al dan niet professionele - onderzoekers, anderzijds van een toenemende hoeveelheid zogenaamde 'grijze', of niet-officieel uitgegeven literatuur. In het kader van hun cultuurbeleid besloten Provinciale Staten van Overijssel in 1979 geld beschikbaar te stellen voor een eigen, provinciale bibliografie, geschikt voor een zo breed mogelijke gebruikersgroep. Het was de bedoeling alle publikaties van informatieve waarde op te nemen. 1)

Het idee van een complete bibliografische beschrijving betreffende Overijssel moest echter al in een vroeg stadium terzijde worden geschoven. Een ruwe schatting maakte duidelijk, dat de bibliografie dan vier maal de omvang van de huidige zou hebben, die met ruim 8400 titels al 450 pagina's dik is. Daarom werd gekozen voor een beperkte periode, 1951-1980, aansluitend bij de laatste door de VORG gepubliceerde bibliografie. Een dergelijke beperking zal ieders begrip hebben. Anderzijds is het vanuit de doelstelling van de bibliografie vreemd, dat zij zeven jaar na sluitingsdatum verscheen. De actualiteit van het werk boet daardoor aan waarde in. Immers, onderzoekers zijn altijd gebaat bij de meest recente publikaties over het onderwerp van hun onderzoek. Een spoedig vervolg op deze bibliografie is dan ook wenselijk.

Een apart probleem bij het samenstellen van een bibliografie, vooral samenhangend met de omvang daarvan, is de selectie van de te beschrijven literatuur. De samenstellers hebben zich bij hun werk verschillende beperkingen gesteld. In de Bibliografie van overijssel zijn als gevolg daarvan geen

algemene werken opgenomen die slechts marginale aandacht aan Overijssel schenken. Belletrie is slechts opgenomen als het dialektuitgaven betgrof of plaatselijke omstandigheden beschreef. Krantenartikelen zijn bij uitzondering (welke?) in het werk te vinden. Bijdragen van mededelende aard en niet voor publikatie bedoelde drukwerken zijn ook niet opgenomen. 2) Gelukkig zijn wel de afzonderlijke artikelen uit thematische bundels opgenomen en wordt informatie gegeven over vorige drukken of herdrukken en soms over de inhoud van de publikaties. Ten aanzien van de nagestreefde volledigheid in de opname van de grijze literatuur kan men zich afvragen of de samenstellers daar in zijn geslaagd. Ik heb dit niet uitgebreid gecontroleerd. In mijn eigen boekenkast trof ik echter enkele relevante werken aan, die ook in verschillende Zwolse bibilotheken staan, maar niet in de bibliografie.

Het belang van een bibliografie staat of valt met de wijze waarop de beschreven literatuur gerubriceerd is en ontsloten wordt door registers. In de Bibliografie van Overijssel is voor de systematiek van de Universele Decimale Classificatie (UDC) gekozen en zijn auteurs-, personen- en topografische registers opgenomen, het laatste gecombineerd met een trefwoordenregister.

De UDC kent cijfercodes aan boeken toe, waardoor ze in meerdere categorieën ondergebracht kunnen worden. Om dubbele plaatsing te voorkomen is in de Bibliografie van Overijssel echter voor een vermelding gekozen: alleen de primaire bedoeling van het boek is van belang voor de indeling. Dit schept, vooral voor de historicus, grote problemen. Als we een historisch werk willen opzoeken, is het volstrekt niet duidelijk of we moeten zoeken in de rubriek 'Geschiedenis' of in de rubriek waar het onderwerp van de historische studie onder valt, bijvoorbeeld 'Handel' of 'Armenzorg'. De samenstellers hebben in de meeste gevallen voor het laatste gekozen. In pincipe is dus de rubriek 'Geschiedenis' overbodig en het was dan ook beter geweest alle historische publikaties te verdelen over de andere rubrieken. Zo zou dan bijvoorbeeld een werk voor de middeleeuwse Hanze opgenomen worden in de rubriek 'Handel'. Anderzijds had het bovengeschetste probleem voorkomen kunnen worden door verwijzingen naar andere rubrieken op te nemen. Nu wordt de historicus echter gedwongen verschillende rubrieken te raadplegen, met het risico iets over het hoofd te zien.

De samenstellers van de bibliografie hebben kennelijk ook met dit probleem geworsteld, maar niet met een eenduidige oplossing als resultaat, zo blijkt uit verschillende voorbeelden. Men kan zich immers afvragen, waarom het artikel 'Een greep uit de geschiedenis van de Twentse tollén in de vorige eeuw' (nr. 1168) geplaatst wordt onder 'Financien. Belastingen. Tollén.', terwijl 'Die Zollgrenze im Ostniederlaendisch-Westfaelischen Textilgebiet 1815-1850' (nr. 8133) onder 'Geschiedenis' valt. En waarom hoort 'Hasselt en zijn

bindingen met het achterland in de middeleeuwen (nr. 1377) bij 'Handel' thuis en 'De economische betrekkingen van Overijssel met de aangrenzende territoria in de 14e en 15e eeuw' (nr. 8115) bij 'Geschiedenis'. Ook is niet duidelijk, waarom van het boek In alle Staten, over de geschiedenis van de Staten en Overijssel in verschillende perioden, twee artikelen onder 'Openbaar bestuur' en drie onder 'Geschiedenis' worden gerangschikt. En dit zijn nog maar enkele, snel gevonden voorbeelden. Ook binnen de verschillende hoofdrubrieken vinden we deze onduidelijkheid in systematiek. Probeer bijvoorbeeld de tekstuitgave van het traktement van de IJhorster predikant (nr. 8342) maar eens te vinden in de rubriek 'Tekstuitgaven'.

Nog grotere onduidelijkheid bestaat er over de toegekende trefwoorden in het topografisch register. Allereerst wordt niet duidelijk gemaakt of men vooraf een lijst van trefwoorden heeft opgesteld en/of hoe die lijst is samengesteld. Bovendien is die toekenning niet altijd consequent of volledig geschied. Zo kan een artikel over joodse begraafplaatsen in Twente (nr. 4748) alleen gevonden worden onder het trefwoord 'Twente, joodse geschiedenis', terwijl men een bijdrage over Israelitische begraafplaatsen in Denekamp (nr. 4750) alleen tegenkomt bij 'Denekamp, begraafplaatsen'.

Ronduit een tekortkoming van de bibliografie is de wijze waarop bijvoorbeeld het boek De joodse gemeente Deventer; omvattende Bathmen, Deventer, Diepenveen, Heino, Holten, Olst, Raalte en Wijhe (nr. 8004) vermeld wordt in het topografisch register. Men treft het alleen aan onder: 'Bathmen, joodse geschiedenis'. Bij geen van de andere plaatsen uit de titel komt men een verwijzing naar dit boek tegen. En dit soort omissies komt meer voor. Ik gebruik hier overigens expres voorbeelden van publikaties over Jodendom, omdat deze rubriek geheel ontbreekt in de bibliografie, terwijl de werken over de andere religies wel in een rubriek zijn samengebracht. Een lacune in het topografisch register zoals hierboven genoemd, doet zich ten aanzien van het onderwerp Jodendom dan ook dubbel voelen.

Hoewel de Bibliografie van Overijssel in een al jaren gevoelde behoefte voorziet, moet ik jammer genoeg constateren, dat het wenselijk was geweest, dat over de systematiek en ontsluiting van dit werk langer nagedacht was, een nog latere verschijningsdatum ten spijt. Alle bovengenoemde voorbeelden konden eenvoudig gevonden worden, zodat echt niet op elke slak zout gelegd werd. Het is dan ook te hopen, dat een volgende bibliografie niet alleen sneller verschijnt, maar dat er in opzet en toegankelijkheid het nodige verbeterd wordt, eventueel door van bovengenoemde suggesties gebruik te maken. Tot die tijd blijft de oude spreuk "Zoekt en gij zult vinden" ten aanzien van de Bibliografie van Overijssel slechts een niet met zekerheid te vervullen wens.

Noten

1. pagina XI
2. pagina XII

TENTOONSTELLINGEN

De tentoonstellingsagenda van het Provinciaal Overijssels Museum:

10 april - 29 mei 1988:
Oost-Nederland 100 generaties geleden.
Urnen uit Overijsselse grafvelden. (Voorstraat)

19 april - 19 juni 1988:
De Sallandse keuken. (Melkmarkt)

24 juni - 12 augustus 1988:
Dorpsgezichten uit Salland. (Melkmarkt)

juni 1988:
Vleermuizen (Voorstraat)

In de hal van het Gemeentehuis (Grote Kerkplein 15) wordt van 16 tot 27 mei 1988 een tentoonstelling gehouden onder de titel 'Tien jaar IJsselakademie' (in verband met het tienjarig bestaan van de akademie).

PERSONALIA

A.L.A. Wevers (1960) werd geboren in Hengelo. Na het V.W.O. studeerde hij contemporaine geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In 1987 studeerde hij af op de skriptie Een onbebouwde akker. Socialisme in Twente 1880-1914. Hij is thans in T.E.G.-verband werkzaam bij het Rijksarchief in de provincie Overijssel.

J. Hagedoorn (1960) studeerde nieuwe geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sinds zijn afstuderen in 1986 verricht hij als beroepshistoricus genealogisch en historisch onderzoek voor particulieren.

D.W. van der Schrier (1931) is hoofd van het Bureau Waterhuishouding van de provincie Overijssel. In zijn vrije tijd verricht hij onderzoek op het terrein van de historische geografie.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

BESTUUR:

voorzitter:

J. Hagedoorn

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

secretaris:

R. Stel

Boddemate 43, 8014 JK Zwolle

penningmeester:

H. Brassien

Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle

leden:

P.J. Berends, R.T. Oost, R. Salet, I. Wormgoor

SECRETARIAAT/LEDENADMINISTRATIE:

Postbus 1448

8001 BK Zwolle

telefoon: 038 - 539625

REDACTIE-ADRES:

Westerstraat 17

8011 CD Zwolle

GIRO-REKENING:

5570775 t.n.v. Zwolse Historische Vereniging, Zwolle

LIDMAATSCHAP:

jeugdleden, studenten, 65-plus

f 25,-- per jaar

leden tussen 21 en 65 jaar

f 35,-- per jaar

huisleden

f 7,50 per jaar

typewerk: Marinus Prins

lay-out: Henk Brassien

druk: Koninklijke Tijl N.V. Zwolle

omslag: "Swolla", kopergravure, anoniem, 18e eeuw
Zwolle rond 1600, gezien vanuit het zuiden

1988

ZWOL
HISTORISCH
TIJDSCHRIFT

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

ZWOLSE HISTORISCH TIJDSCHRIFT

INHOUDSOPGAVE / NUMMER DRIE / JAARGANG VIJF / 1988

61 VAN DE REDACTIE

ARTIKELEN

- 62 Johan Andréas Dèr Mouw, 24 juli 1863 - 8 juli 1919.
A.M. Cram-Magré
- 76 Windesheim, klooster in discussie.
R. van Beek
- 84 De abtsbeker
L. van Dijk
- 89 Een Zwols besnijdenisregister.
J. Hagedoorn

REACTIES

- 95 Reacties op het artikel van D. Wemes en antwoord van
de auteur

97 VERSCHENEN BOEKEN EN INFORMATIEBLADEN

VAN DE INSTELLINGEN

- 100 Tentoonstellingsagenda

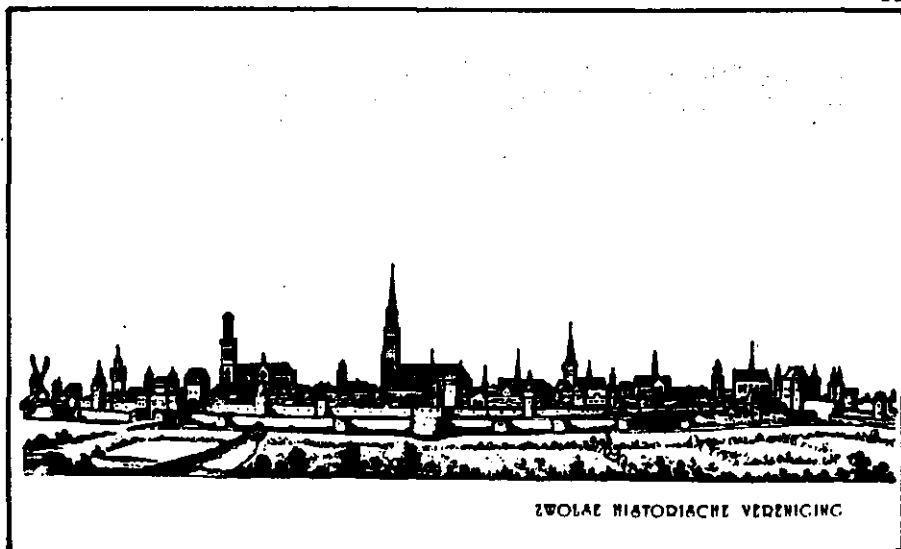
100 PERSONALIA

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift & Jaarboek

E. den Daas, J.H. Drentje, W.A. Huijsmans, N. Lettinck
(eindredacteur Jaarboek), I. Wormgoor, H.C.J. Wullink,
A. van der Wurff.

Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en /
of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopy,
microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever

VAN DE REDACTIE

Dit derde en laatste nummer van de vijfde jaargang van het Zwols Historisch Tijdschrift heeft een gevarieerde inhoud. Mevrouw A.M. Cram-Magré schetst een sfeervol beeld van de Zwolse jeugdijaren van de dichter Dèr Mouw, waarin de persoon van en de relatie met zijn moeder een voorname plaats inneemt.

De discussie over de ligging van het klooster te Windesheim blijkt nog niet te zijn afgerond. De heer R. van Beek plaatst nog enige kanttekeningen naar aanleiding van de presentatie van verschillende onderzoeksresultaten.

In dit tijdschriftnummer hebben we plaats ingeruimd voor de beschrijving van twee historische objecten uit de geschiedenis van Zwolle. Mevrouw L. van Dijk beschrijft de abtsbeker die aanwezig is in het Provinciaal Overijssels Museum en de heer J. Hagedoorn gaat in op een onlangs boven water gekomen besnijdenisregister van een Zwolse besnijder.

Met een beknopte weergave van twee reacties en het antwoord van de auteur komen we nog eenmaal terug op het artikel van D. Wemes over de rivierovergangen over de Vecht.

Tot slot treft U informatie aan over tentoonstellingen in 't POM en over verschenen boeken.

Veel leesplezier toegewenst met dit Tijdschriftnummer.

JOHAN ANDREAS DER MOUW, 24 JULI 1863 - 8 JULI 1919

A.M. CRAM-MAGRE

Inleiding

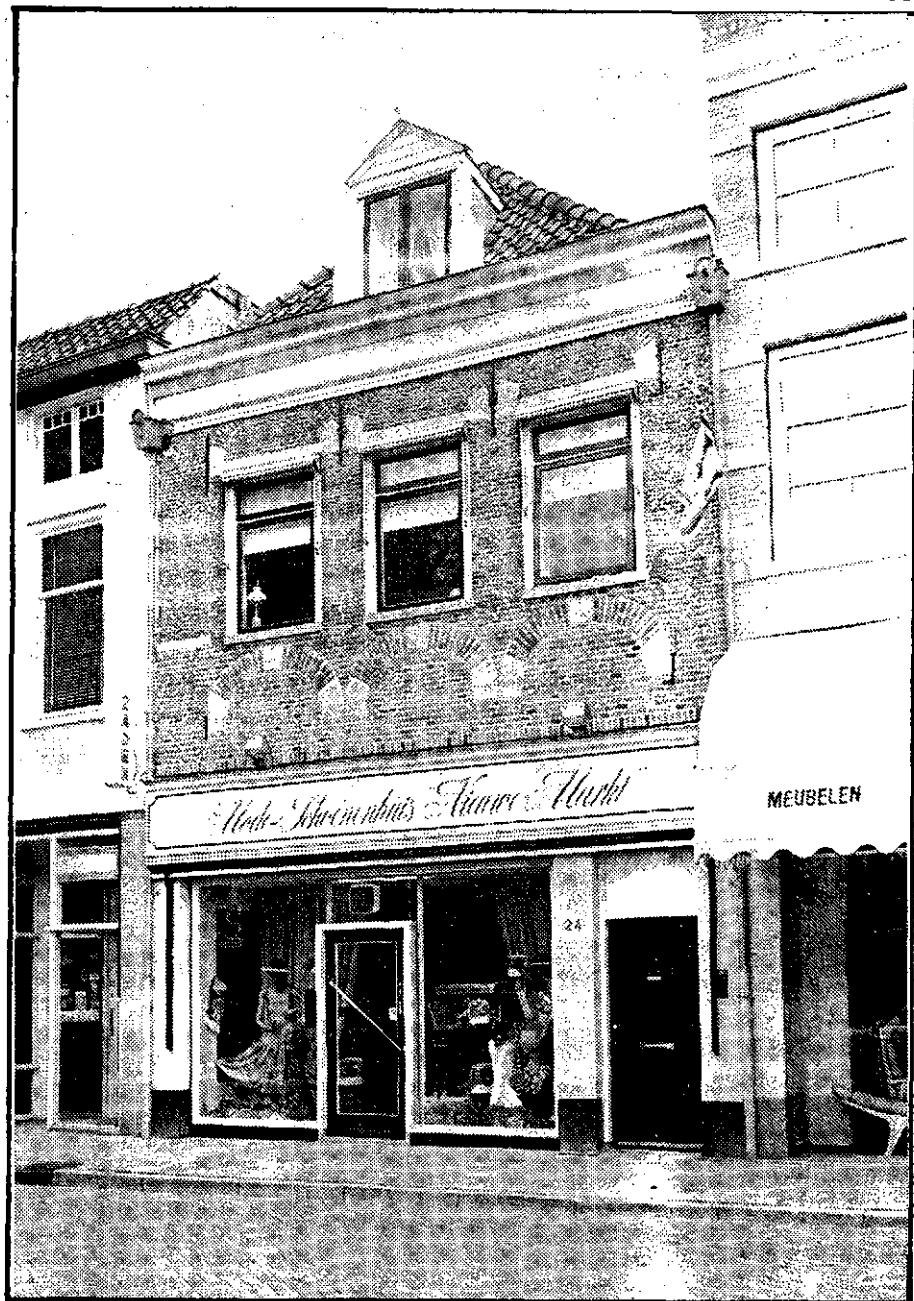
Soms heeft in een stad een gebeurtenis plaats die door tijdgenoten nauwelijks wordt opgemerkt, maar veel jaren later duiken hun kinderen in de archieven en zeggen trots: hij heeft hier gewoond en hier heeft hij de lagere school bezocht en op ons gymnasium heeft hij nog les gegeven. Zo is het gegaan met het leven van de dichter Johan Andreas der Mouw, die zijn jeugd in Zwolle en in Deventer (1873-1883) heeft doorgebracht. Over de Deventer jaren heeft G.J. Lugard een en ander meegedeeld, maar de Zwolse jaren waren tot nu toe een blanco bladzijde in Der Mouws biografie. 1)

Het volgend artikel wil, voorzover de documentatie dit toelaat, deze lacune opvullen. De jeugdjaren en de jaren van het dichten (1912-1919) vormen voor Der Mouw een eenheid, daartussen lagen jaren vol strijd en verdriet. Der Mouws dichterschap, onlosmakelijk verbonden met de door hem beleden levensvisie, heeft het hem mogelijk gemaakt de drie perioden van zijn leven en al wat hij daarin doorleefd en verworven had, in één dichtwerk vorm te geven; om wille van dit dichtwerk gedenken wij hem heden 125 jaar na zijn geboorte.

Familie Der Mouw in Zwolle

Op 22 februari 1864 liet zich een jong echtpaar met twee kinderen inschrijven in het register van de burgerlijke stand te Zwolle. 2) Het waren Anna Elisabetha Zillinger, geboren 1831, in 1858 getrouwd met Jacobus Cornelis der Mouw, geboren 1833, met hun dochttertje Elisabeth, 29 januari 1861 te Nijmegen geboren, en de zeven maanden oude Johan Andréas, geboren 24 juli 1863 te Westervoort. De snel opeenvolgende verhuizingen Nijmegen-Westervoort-Zwolle hielden verband met de werkmogelijkheden van beide ouders.

De vader, verzekeringsagent en colporteur van tijdschriften, kon maar een karig en wisselvallig inkomen bijeenbrengen. Te oordelen naar enkele kleine bijzonderheden was hij een goedwillende, vriendelijke man, maar geen sterke persoonlijkheid, die wel wat in de schaduw leefde van zijn flinke intelligente jonge vrouw.

afb. 1 Nieuwe Markt 24 te Zwolle, woonhuis familie Der Mouw (1864)

Elisabetha had in haar geboorteplaats Doesburg al enkele jaren les gegeven op een "instituut voor jonge jufvrouwen", bovendien staat zij daar van 1854-1856 geregistreerd als "muziekonderwijzeresse". Door haar huwelijk in 1858 was zij, ambteloos, met haar man meegegaan naar zijn woonplaats Nijmegen. Na de geboorte van hun dochtertje waren zij gedrieën in 1862 verhuisd naar Westervoort waar op 24 juli 1863 Johan Andréas werd geboren.

Het ligt voor de hand dat de jonge vrouw na de geboorte van het tweede kind graag weer een werkkring wilde hebben, enerzijds omdat haar actieve aard daar behoefte aan had, anderzijds omdat zij zo de gezinsinkomsten zou kunnen vermeerderen. Zij besloten dus van het kleine Westervoort te verhuizen naar Zwolle, een stadje dat toen ruim 21000 inwoners telde.

Eerst werd in februari 1864 een woning betrokken aan de Nieuwe Markt G 44 (thans nr. 24), maar voor de toekomstplannen van de ondernemende Anna Elisabetha bleek dit huis op den duur toch minder geschikt. Na gemeenschappelijk overleg trok voorjaar 1865 grootmoeder Zillinger met haar twee dochters Berendina, geboren 1836 en Andrea, geboren 1840, bij het gezin Der Mouw in. Grootvader Zillinger, van 1882 af klokkenist en "muziekmeester" te Doesburg, was in 1859 overleden; naar hem was de in 1863 geboren kleinzoon genoemd.

Of die uitbreiding met drie personen nog op de Nieuwe Markt plaats had, is niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval treffen we in 1866 de zeven leden tellende familie aan in de Diezerstraat F 44 (thans nr. 85). Dit pand, smal, maar heel diep, bood ruimte om te wonen en om er school te houden. In de doctoraal scriptie van Anneke van der Wurff lezen we op bladzijde 50: "In 1866 springt mevrouw Der Mouw-Zillinger in op de behoefte aan een school voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs voor meisjes uit de gegoede stand, door in de Diezerstraat een dergelijke school op te richten. Het schooltoezicht prijst haar school als voortreffelijk."

3)

Mevrouw Der Mouw, het schoolhoofd, doceerde ook Frans, Engels en Hoogduits. Berendina wordt in 1867 genoemd als hulponderwijzeres, maar in 1868 heeft ook zij de hoofdakte en in 1869 heeft zij lesbevoegdheid voor nieuwe talen en handwerken. In 1869 staat ook Andrea als hulponderwijzeres voor de klas met huisonderwijsakte voor nieuwe talen. Voor wis- en natuurkunde werden in dit familiebedrijf ieder cursusjaar een paar onderwijzers aangetrokken.

afb. 2 Diezerstraat 85 te Zwolle, woonhuis familie Der Mouw (na 1865)

Om enigszins een indruk te geven van de schoolomvang: de leerlingen werden door de onderwijsinspectie naar leeftijd ingedeeld in drie groepen: 6-8 jaar; 9-11 jaar; 12 jaar en ouder; de laatste groep was verreweg het grootst van het totale aantal dat schommelde tussen de 25 à 28 leerlingen per jaar. Het schoolgeld bedroeg f. 100,- per jaar per leerling.

Hoewel het onderwijs door de inspectie als uitstekend werd beoordeeld, lezen wij toch in het jaarverslag van de gemeente in 1871: "De schoollokalen van Mevrouw Der Mouw-Zillinger zouden wij wel wat ruimer wenschen, want met het oog op het getal leerlingen, komt het ons vrij bekrompen voor." 4)

Voor mevrouw Der Mouw behoefte dit geen probleem meer te zijn, want zij werd met ingang van 1 mei 1872 benoemd tot directrice van de pas opgerichte driejarige H.B.S. voor meisjes te Deventer.

Jeugdijaren van Johan Andréas

Intussen hebben wij door al die onderwijsactiviteiten de kleine Johan even uit het oog verloren. Johan was inmiddels opgegroeid van kleuter tot schooljongen, want juli 1869 was hij zes jaar geworden. Misschien hebben zijn ouders hem laten inschrijven bij de school van 't Nut, waar ook zus Elisabeth in 1866 en 1867 geregistreerd staat. 5) Het kan ook zijn dat Johan werd opgegeven voor de Lagere Burgerschool waarvan het nieuwe schoolgebouw aan het Grote Kerkplein in 1868 was geopend. Exacte gegevens ontbreken. Hoe het zij, voor beide scholen zou Johan de lange Diezerstraat helemaal moeten uitlopen en wellicht lag daar voor de ramen van een "dure speelgoedwinkel" het konijntje "grijs en wit" dat Johan zo heel graag wilde hebben. 6)

Juist de eerste tien levensjaren zijn voor een kind heel belangrijk. Het ontdekt de wereld van de mensen en moet zich aanpassen aan de wereld van de schoolkinderen. De manier waarop de volwassenen met elkaar omgaan, hun oprechte of geveinsde aandacht, hun ernstig of oppervlakkig luisteren naar de vragen die het kind stelt, hun begrip voor zijn problemen en belevenissen, dat alles wordt in het geheugen van het kind vastgelegd en later kan op soms heel onverwachte ogenblikken door woord, gebaar, lied, klank of geur het verleden onweerstaanbaar worden opgeroepen.

Johan Andréas, begaafd, kwetsbaar, met rijke verbeeldingswereld en scherpe opmerkingsgave, leefde met heel gevoelige antenne temidden van de hem omringende wereld. In later werk van Der Mouw komt het begrip "herinneren", in de letterlijke betekenis van: weer te binnen brengen,

afb. 3 Anna Elisabetha der Mouw-Zillinger, moeder van
de dichter

herhaaldelijk voor. Hoewel de gedichten zeker niet als autobiografische notities mogen en kunnen gelezen worden, want herinneringen schuiven over elkaar heen en kunnen door wens en fantasie tot de verbeeldingswereld gaan behoren, zijn er toch verzen die aanduidingen geven van de situatie zoals die eens beleefd is. Zo blijkt de herinnering aan het ouderlijk huis, waarvan de moeder het middelpunt vormde, altijd een gevoel van blijheid en veiligheid op te roepen, onder andere de regels:

"Zo vind je soms als je oud wordt, plotseling
diep in je ziel een kleine herinnering
van toen je een kind was, alles warmte en zon;" 7)

en ook deze beleving met kinderlijk humoristisch slot:

"En vlak na 't bidden praatte je niet hard:
't was of een heel fijn, een heel prachtig ding
rondom het eten over tafel hing;

en dankbaar was ik dan met heel mijn hart,
dat we zo prettig bij elkander zaten;
behalve 's maandags, als we zuurkool aten." 8)

Een herinnering aan de huiselijke feestdagen roept dezelfde sfeer op. In het wijsgerig werk, Het absoluut idcalisme (1905), lezen wij:

"Of je was naar de kerk geweest op oudejaarsavond, de kerk, vol licht en wit en deining van orgelmuziek, die klaterend afdroop langs trillende wanden. En straks poffertjes! En één diep gevoel van stille veiligheid, van zalige dankbaarheid. En je ging dien avond naar bed, vol God en poffertjes." 9)

Deze passage is te vergelijken met de verzen op bladzijde 403 en 404 van het Volledig dichtwerk.

De muziek is altijd heel belangrijk gebleven in het leven van Dèr Mouw. Over het orgel vinden we ook nog een herinnering in een aantekenboekje:

"Soms mocht, (ging) ik zondagsmorgens naar de kerk,
Om 't orgel, 'K voel nu nog de huivering, Die langs
de rug me koud en heerlijk ging." 10)

Deze orgelmuziek zou voortgebracht kunnen zijn door het beroemde Schnitgerorgel (1719-1721), indrukwekkend door klank en door het barokke beeldhouwwerk, in de Grote of St. Michaëlskerk te Zwolle.

Een heel belangrijk persoon, naast de werkende moeder, was voor Johan de grootmoeder. In zijn eerste schooljaar, zo vol nieuwe indrukken, kon hij bij haar steeds een luisterend oor vinden. Zij las hem voor uit de kinderbijbel en stelde hem gerust toen hij wat angstig keek naar een plaat waarop een pikzwarte neger door een engel naar de hemel werd gedragen:

"Grootmoeder zei - 'k hoor nog haar lieve stem - :
Het vel was niets; God zag alleen de harten;" 11)

Hoe diep het vertrouwen in de grootmoeder verankerd was, blijkt ook uit het sonnet vol wanhoop en vertwijfeling, waarin hij als getuige voor vroegere zekerheid als be-
zwerend de grootmoeder oproept. 12)

Maar de spil waarom alles draaide in deze grote drukke familie was de moeder. Zij was voor de kleine, lichamelijke niet sterke, en enigszins bijziende jongen de steun en toeverlaat. Versregels als : "En dikwijls schoot de angst door hem heen: eenmaal gaat moeder dood,/ hoe moet het dan?" 13) spreken zowel over de veiligheid die hij in haar tegenwoordigheid voelde, als over de ontredde-ning die in hem opkwam bij de gedachte dat moeder er niet meer zou zijn.

Wij kunnen ons dus voorstellen dat het voor Johan, die in juli 1870 al het verdriet over het overlijden van de grootmoeder moest verwerken, een ingrijpende gebeurtenis was dat de moeder, benoemd tot directrice van de H.B.S. voor meisjes te Deventer, met haar twee zusters naar haar nieuwe woonplaats verhuisde om zich een jaar lang in haar nieuwe baan te kunnen inwerken.

Johan bleef met vader en zusje in Zwolle achter, verlangend uitkijkend naar de week-einden als moeder weer thuis zou zijn. De vader ging soms met zijn kleine zoon wandelen, zoals we in een opgetekende herinnering kunnen lezen: "Ik zit in 't dorp voor 't oue logement, Waar ik als jongen vaak met Vader zat (Waar 'k lang geleden) Dan rustten we daar uit en dronken wat." 14) Wellicht was dit de wandeling naar Berkum waar de herberg "de Boerendans" een bekende aanlegplaats was voor wandelaars; langs een andere weg, de Boerendanserdijs, kon men dan naar Zwolle terugkeren.

Eind mei 1873 werd het gezin herenigd in Deventer waar de moeder naast haar jaarsalaris van f. 2000,- een ambtswoning kreeg toegewezen waarvan de ommuurde tuin aan het schoolgebouw grensde.

Tot aller tevredenheid kon de vader aan de andere kant van het huis een kleine boekhandel met uitleenbibliotheek beginnen. De twee tantes vertrokken naar elders.

Hoewel dus over de jeugd van de dichter geen overvloed van exacte gegevens bekend is, kan de lezer toch door aanduidingen in het dichtwerk, niet aan de indruk ontkomen dat Dèr Mouw een gelukkige jeugd gekend heeft en dat hiertoe de tien Zwolse jaren een belangrijke bijdrage hebben geleverd.

Tijdelijke aanstelling in Zwolle

Johan bezocht te Deventer nog twee jaar de lagere school, één jaar de H.B.S. en zes jaar het gymnasium (1877-1883). Na zijn eindexamen liet hij zich aan de Leidse universiteit inschrijven voor de klassieke talen, uit eigen voorkeur ging hij ook de colleges volgen in het sanskriet van prof. J.H.C. Kern en die in de wijsbegeerte van prof. J.P.N. Land. Na het kandidaatsexamen op 12 juni 1885 legde hij op 27 mei 1887 het doctoraal examen af. Nu stonden hem twee dingen te doen: een baan zoeken en promoveren. Een tijdelijke baan vond hij in zijn oude woonplaats Zwolle.

Aannemelijk is dat de naam Dèr Mouw een goede klank had bij de Zwolse burgervaderen. In ieder geval kwam de jonge doctorandus in aanmerking voor het vervullen van de vacature ontstaan door het voor drie maanden aangevraagde ziekteverlof door dr. K.B. van Wulfften Palthe. De tijdelijke aanstelling luidde:

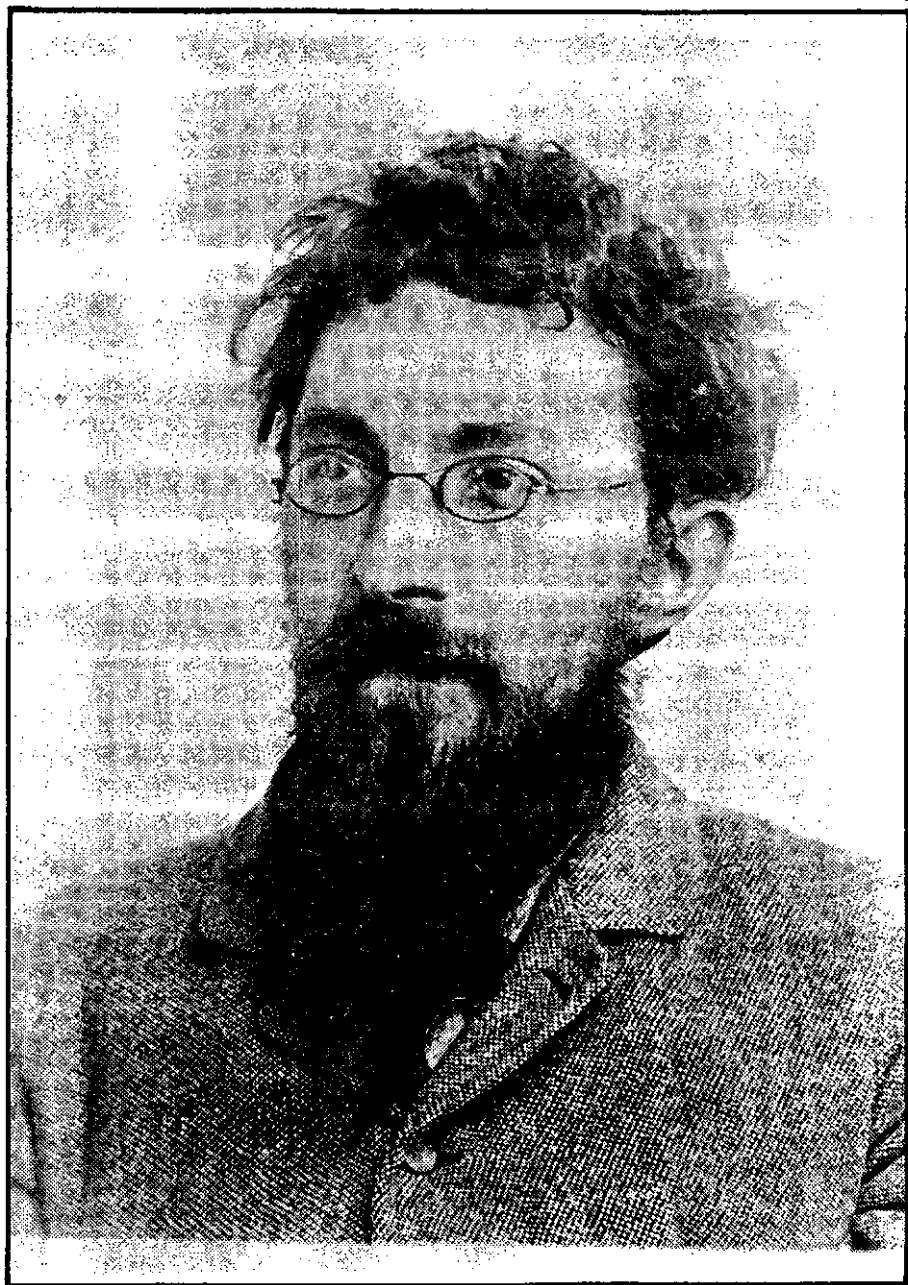
"B. en W. van Zwolle, hebben goedgevonden aan adres sant het gevraagde verlof in te gaan op 13 Oktober e.k., te verleen en gedurende dien tijd aan den heer J.A. Dermouw, doctorandus in de klassieke let terkunde te Deventer, op te dragen het waarnemen van zijn lesuren onder genot van het door hem afgestane gedeelte zijner jaarwedde, bedragende f. 550." 15)

Het gymnasium telde in 1887 46 leerlingen. Dèr Mouw kreeg de opdracht twaalf uur Latijn en acht uur Grieks te geven.

Latere levensjaren

Na deze korte waarneming werd hij ingaande 1 oktober 1888 aangesteld als leraar in de klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium te Doetinchem. In datzelfde jaar werd daar de conrector dr. K.G.Th. Schwartz tot rector benoemd. Deze zou de grote tegenspeler van Dèr Mouw worden in de verwikkelingen die in 1904 tot een abrupt einde leidden. 16)

In deze Doetinchemse jaren promoveerde Dèr Mouw in 1890 bij prof. dr. J. van Leeuwen op de vraagstelling: Quo-

afb. 4 De dichter Johan Andreas dèr Mouw (Adwaita)

modo Antiqui Naturam mirati sunt? (Daventriae, 1890), oftewel: hoe heeft men in de oudheid de natuur bewonderd? Een cultuurhistorisch breed opgezette boeiende studie met zeer persoonlijk inzicht op leven en kunst. Dèr Mouws moeder overleed in 1892. In 1893 trouwde hij met Hendrika Wijnanda van Enst; in 1902 namen zij een tweejarig ouderloos meisje als dochter aan.

Eind 1904 verhuisde het gezin naar Rijswijk, daarna in 1907 naar Den Haag waar Dèr Mouw samen met oud-collega Edward B. Koster een cursus ging geven ter opleiding voor het staatsexamen. Dèr Mouw overleed 8 juli 1919. Op 29 juli 1919 verzond de uitgever W. Versluys de eerste dichtbundel naar de boekhandel. 17)

Adwaita en Brahman

Bovenstaande samenvatting geeft slechts de feitelijke gegevens van Dèr Mouws leven na de jeugdjaren in Zwolle en Deventer en de studietijd in Leiden. Achter deze opsommingen gaat een tijdperk schuil van spanning en strijd, van geestelijke hoogte- en dieptepunten. Jaren ook van intense studie in de klassieke- en de moderne Europese letterkunde, in wis-, natuur- en sterrenkunde, maar vooral in de filosofie, zijn hoofdvak zoals hij zelf zegt.

Scherp en geestig ontrafelde hij met waakzame achterdocht de veelheid van woorden die ontsporingen van de logica moest verbergen (versus prof. Bolland). Onvermoeid zocht hij een antwoord op de vraag: hoe kan ik logisch redenerend weten of er iets bestaat buiten mijn bewustzijn en wat is mijn Ik, hoe kan ik doordringen tot het subject dat mijn hele leven draagt en omvat.

Omstreeks zijn vijftigste jaar kwam er, door verschillende oorzaken, een crisis in Dèr Mouws leven. Niet langer was voor hem het intellect, dat niet verder kwam dan het stellen van hypothesen, de enige leidman om de volstrekte waarheid te benaderen. Hij waagde het te luisteren naar de stem van een innerlijk weten dat hem een reeds lang vermoede Werkelijkheid onthulde:

"Dan plotseling bliksemt in hem de openbaring,
't heilig IK BEN. En hij ziet niets dan God. 18)

Aldus de laatste verzen van een sonnet waarin hij de gang van een mensenleven, zijn leven, verbeeldt.

Dèr Mouw gaf zijn veelzijdig dichtwerk de titel: Brahman, hiermee aanduidend de Godheid, het Eeuwige, het Zijn, kortom datgene wat met geen naam te noemen is. Voor zichzelf koos hij het pseudoniem Adwaita, de tweeheidloze, zoals hij dit sanskrietwoord vertaalt. Deze naam geeft tegelijk het essentiële weer van Dèr Mouws visie op mens en wereld: een monistische godsbeschouwing. Niet als een statisch gegeven, maar als een weten dat telkens weer op wanhoop en twijfel heroverd moet worden.

Het dichten van Adwaita en zijn geloof in het éne, alles omvattend goddelijk Zijn, vormen een onafscheidelijke eenheid, want het nieuwe weten is wel de bron van het dichten, maar het is evenzeer waar dat Adwaita in begenadigde ogenblikken juist tijdens het dichten deze eenheid met het Al in al zijn facetten beleefde. Hij doorziet de hele kosmos als een fijn geweven patroon waarin iedere steek functioneel, dus onmisbaar, is: alles is met alles verbonden.

Het unieke van deze gedichten is dat Adwaita zijn weten van de eenheid niet betogend vertelt, maar dat hij al spelenderwijs puttend uit een geweldig arsenaal van kennis, met groot beeldend vermogen, met visionaire kracht en met grote verscheidenheid van poëtische middelen, de verbondenheid van alle leven in ruimte en tijd doet beleven. Als illustratie van Adwaita's besef van de steeds aanwezige eeuwigheid in de tijd volgt hier een sonnet in handschrift en in druk. 19)

Hij ligt er nog, de steen: een jaar geleden
heb 'k zelf hem daar gelegd; en ik herken
heel goed de plek, vlak naast die scheve den,
waar 't zandpad, wit, loopt naar de hei beneden.

'k Dacht vaag: 'Wat 'k doe, lijkt op wat farao's deden;
eenzelfde ontzetting vroeg in mij en hen:
alles vergaat: ben ik niet, die ik ben,
en was en blijven zal in eeuwigheden?'

Ik was gaan liggen, 't hoofd dicht bij de steen;
en die, in 't langzaam dieper donker, scheen
een monument, egyptisch oud en groot.

Een kleine ster er boven. 'k Dacht: 'Zijn licht
vertrok, toen 't graf van Ramses werd gesticht.'
En 'k voelde duidelijk: 'k was zijn tijdgenoot.

Noten

Graag wil ik mijn grote erkentelijkheid uitspreken voor al het archiefonderzoek dat de heer H.C.J. Wullink ten bate van dit artikel heeft verricht.

1. G.J. Lugard jr., 'Merkwaardige huizen en hun bewoners, Johan Andreas dèr Mouw', De Koerier, Deventer Dagblad. Deventer 10 augustus 1940.
2. Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle (GAZ); Bevolkingsregister 1860-1940, M 205 b. Omstreeks 1889 heeft Der Mouw aan zijn naam een accent toegevoegd, name lijk Dèr Mouw.
3. A. van der Wurff, Lager onderwijs in Zwolle in de tweede helft van de negentiende eeuw. Zwolle 1983.
4. GAZ; Verslag van den toestand der gemeente Zwolle over het jaar 1871, 58.
5. GAZ; Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Zwolle (VA005); naamlijst der leerlingen 1816-1874, doos 18. In dit register zijn nieuwe leerlingen ingeschreven tot november 1866.
6. J.A. dèr Mouw, Volledig dichtwerk. Amsterdam 1986, 466. Geredigeerd en van commentaar voorzien door H. van den Bergh, A.M. Cram-Magré en M.F. Fresco.
7. Idem, 161
8. Idem, 457
9. J.A. dèr Mouw, Verzamelde werken IV. Amsterdam 1947-1951, 65. Uitgegeven onder redactie van V.E. van Vriesland.
10. Dèr Mouw, Volledig dichtwerk, 799.
11. Idem, 453
12. Idem, 389.
13. Idem, 77.
14. Idem, 800.
15. GAZ; Archief van het college van curatoren van de Latijnse school (1851, 1860, 1864-1878) en van het Gymnasium Celestium te Zwolle (1878-1968) (SA001); ingekomen en minuten van uitgaande brieven 1882-1898, inv. nr. 9.
16. Zijn ondogmatische theorieën brachten hem in conflict met de rector. De gebeurtenissen, die de landelijke pers haalden, liepen uit in een rechtszaak. Zie: J.B.W. Polak (ed.), Dèr Mouw in Doetinchem. Zutphen 1986.
17. J.A. dèr Mouw, Brahman I. Amsterdam 1919. Brahman II werd in 1920 door V.E. van Vriesland bezorgd.
18. Dèr Mouw, Volledig dichtwerk, 166.
19. Idem, 126

121

~~III~~ 44

Hij ligt er nog, de steen: een jaar geleden
 heb ik zojuist hem daar gelegd; en ik herken
 heel goed de plek, vlak naast die schone den,
 Waar 't zandpad, geel, loopt naar de hei beneden.

Ik dacht vaak: Wat ik doe, lijkt op wat Pharos's deden,
 benzeide ontzetting vroeg in mij en hen:
 Alles vergaat: ben ik niet, die ik ben,
 En was, en blijven zal in eenigheid?

Ik was gaar liggen, 't hoofd aangelegd bij de steen;
 En die, in 't langzaam dieper donker, schon
 Een monument, egyptisch oud en groot.

En kleine ston erboven. Ik dacht: zijn licht
 Verloren, toen 't graf van Ramses werd gesticht.
 En 't volle zonlicht: ik was zijn tijdgenoot.

WINDESHEIM, KLOOSTER IN DISCUSSIE.R. VAN BEEK

In oktober 1987 verscheen de bundel "Windesheim" ter gelegenheid van het feit dat 600 jaar tevoren de kloosterkerk van het nieuw-gebouwde klooster in Windesheim werd gewijd.1) Zoals te verwachten was, gaat een groot deel van deze bundel, namelijk zes van de tweeëntwintig artikelen, over dit klooster. Twee daarvan handelen over de mogelijke ligging van het kloostercomplex, namelijk 'Een klooster gezocht. Een archeologisch onderzoek naar restanten van het moederklooster van de Moderne Devotie te Windesheim' geschreven door R. van Beek en H. Clevis en 'De ligging van het klooster te Windesheim' geschreven door R.Th.M. van Dijk. In een ander artikel heb ik de oudst bekende gegevens over Windesheim bijeengebracht.2) Het feit dat de beide eerstgenoemde artikelen twee diametraal tegenover elkaar staande meningen weergeven en het feit dat Van Dijk in zijn artikel, op niet altijd even zakelijke wijze, ingaat op de argumenten van de beide andere artikelen, was voor mij aanleiding om nog enkele kanttekeningen te maken.

In het artikel over de oudste geschiedenis van Windesheim heb ik aangetoond dat in de middeleeuwen vijf hoeven (d.w.z. boerderijen met hun landerijen enz.) in Windesheim bestaan hebben. Tegelijk is getracht de ligging van de oorspronkelijke boerderijen op de twee rivierduinen in Windesheim zo goed mogelijk aan te geven. Het belangrijkste doel daarbij was om de ligging van de hof van Bertold ten Have op het rivierduin vast te stellen. Op deze hof is immers in 1387 het klooster van de Moderne Devoten gebouwd, zoals blijkt uit een schenkingsakte van 23 november 1386.3) Uit deze akte blijkt dat de hof van Bertold ten Have gelegen was tussen land van Johan Ludikenssoon en land van Johan de Swarte. In het Hebe-register (= goederenregister) van de abdij Essen, die ook grond in Windesheim bezat, is opgetekend dat Johan de Swarte de helft van de hoeve Odink in Windesheim van deze abdij in erfpacht had. Uit andere gegevens was al bekend dat de hoeve Odink op het zuidelijkste deel van het langgerekte rivierduin was gelegen. Het land en de boerderij van Johan Ludikenssoon, die toen een deel van de hoeve van Wolbertus van Windesheim in eigendom had, moesten dus aan de noordkant van de hof van Windesheim op het rivierduin gelegen hebben.

figuur 1: ligging van de hoeven

Nadat zo de onderlinge ligging van deze drie hoeven op het rivierduin was vastgesteld, heb ik geprobeerd om de plaats van de bij deze hoeven behorende oorspronkelijke boerderijen op het rivierduin te traceren en om de begrenzing tussen de erven zo goed mogelijk vast te stellen. Alvorens dat te kunnen doen, moest ik iets uitvoeriger ingaan op de agrarische toestand in Salland gedurende de middeleeuwen en op de vraag hoe die situatie is ontstaan.

De oudst bekende gegevens over Salland laten een vaste structuur zien. Zo hebben de middeleeuwse boerderijen in Salland een oppervlakte aan grond die gelijk is aan, of afgeleid is van een oppervlakte per hoeve van 16 morgen (= ca. 20 ha.). Alleen in Windesheim is de grootte van de boerderijen tweemaal de oppervlakte van een Sallandse hoeve.⁴⁾ Een dergelijke structuur moet van bovenaf zijn opgelegd bij het ontstaan van de buurschappen. Zoiets kan alleen in een periode met een sterk centraal gezag, bijvoorbeeld ten tijde van een sterk koningshuis. In Salland komt daarvoor alleen de Karolingische tijd in aanmerking en dat wordt ook door de tot nu toe bekende archeologische gegevens bevestigd. Er zijn maar twee Merovingische vindplaatsen bekend (Varsen en Wythmen) en een vele malen groter aantal Karolingische vindplaatsen.

Na deze uitweiding kom ik terug op de standplaats van de oorspronkelijke boerderijen in Windesheim. Wanneer men let op de tegenover elkaar uitkomende wegen die vanuit het rivierduin naar de es en naar de broeklanden gaan, kan men veilig aannemen dat deze wegen samenhangen met de oorspronkelijke plaats van de boerderijen. Op het kaartje (fig. 1) is de plaats van de oorspronkelijke boerderijen, behorend bij de hoeve Odink en bij de hof van Windesheim aangegeven met een kruisje bij de cijfers 1 en 2. De boerderij van de hoeve van Wolbert van Windesheim is met het cijfer 3 aangegeven; bij die van Lubbertus van Windesheim is een vraagteken geplaatst, omdat er eigenlijk geen ruimte meer was op het langgerekte rivierduin voor een vierde boerderij. Volgens de gegevens van anderen moet deze boerderij in de buurt van het hoefijzervormige rivierduin hebben gelegen.

Gezien de strakke agrarische structuur bij de stichting van de buurschap en op grond van gegevens uit andere buurschappen, ga ik ervan uit dat men de beschikbare gronden zo gelijk mogelijk over de vijf boerderijen, die immers even groot waren, zal hebben verdeeld. Daarbij zal ook de hoeveelheid grond rondom het huis een rol hebben gespeeld. Op basis van deze gegevens heb ik de

grens tussen de hoeve Odink en de hof van Windesheim op het rivierduin tussen de huidige boerderijen van van den Oort en van Wytenhorst gelegd. De stelling van Van Dijk dat deze grens veel zuidelijker lag, namelijk even ten noorden van het erf met de naam Odinkhof, en gevormd werd door de van oost naar west lopende weg, houd ik voor zeer onwaarschijnlijk. Immers in dat geval zou de hoeveelheid grond op het rivierduin behorend bij de hoeve Odink en bij de hof van Windesheim volstrekt onevenredig zijn geweest. Daarbij komt dat de hoeve Oding al heel vroeg verdeeld is in een half erf en twee kwart-erven. Waarschijnlijk zijn op de afgesplitste delen op het rivierduin nieuwe boerderijen gebouwd. In elk geval heeft er enige tijd een spieker van de adellijke familie van Keppel gestaan op de plaats van het latere toponiem "'t oude klooster", dat ook wel Odinkhof wordt genoemd. Zeer waarschijnlijk was dat gebouwd op het kwart-erf van de hoeve Odink dat in handen is geweest van de familie Van Voorst.

Ook met de opvatting van Van Dijk over de ligging van de noordgrens van de hof van Bertold ten Have kan ik het niet eens zijn. Hij legt die noordgrens bij de van oost naar west lopende weg vanaf de havezate naar de huidige Zandwetering, dus bij de Dorpsstraat, waarvan hij ten onrechte veronderstelt dat deze vroeger rechtdoor heeft gelopen.5) Tussen deze twee genoemde verbindingswegen zou de hof van Bertold ten Have gelegen hebben en zou het klooster gebouwd zijn. Echter Van Dijk spreekt zichzelf tegen wanneer hij even later schrijft dat het vuurstedenregister duidelijke aanwijzingen levert voor de historische samenhang van de beide gebieden aan weerszijden van de Dorpsstraat, en dat de verspreid staande dienstgebouwen en het claustrum samen het totale kloostercomplex vormden dat na de liquidatie aan de Staten van Overijssel toeviel.6) In dat geval moet de hof van Bertold ten Have zich dus ook ten noorden van de Dorpsstraat hebben uitgestrekt. En dat is dan ook de reden dat ik er van uit ben gegaan dat de noordgrens van de hof van Bertold ten Have zich iets ten noorden van het huidige kerkhof heeft bevonden.

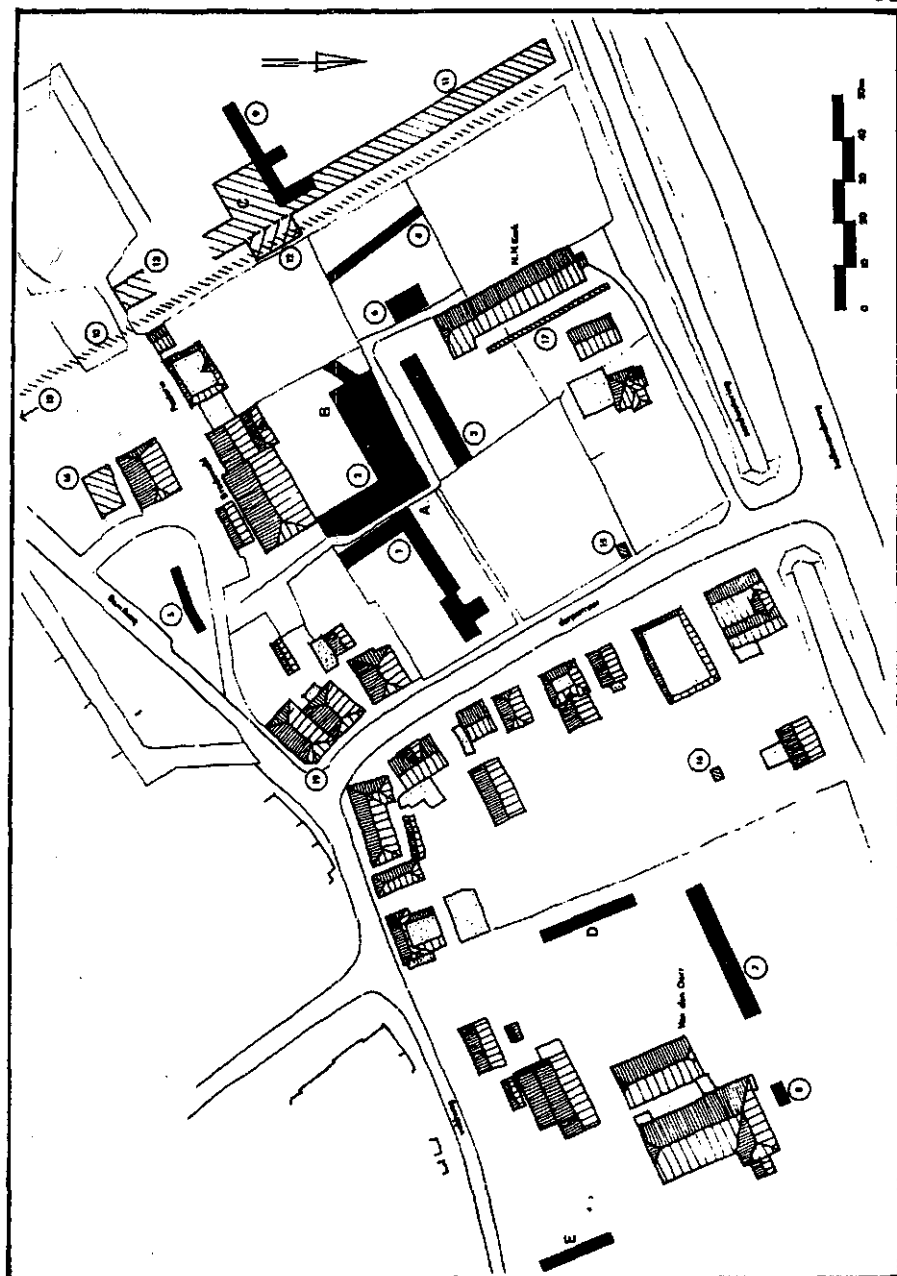
Op basis van de resultaten van dit historisch onderzoek is in 1986 begonnen met de archeologische opgravingen. Er zijn sleuven gegraven ten noorden van de Dorpsstraat en ook ten zuiden van de Dorpsstraat bij de boerderij van de familie Van den Oort. Alles natuurlijk in overleg met, en voor zover de eigenaar, de heer Van den Oort dat goed vond. Bij geen van deze opgravingen werd het eigenlijke klooster gevonden. Wel werd aardewerk en afval aangetroffen. Hierbij moet nog opgemerkt worden dat in

sleuf 7 (zie fig. 2) bij de boerderij van Van den Oort aardewerk van ca. 1200 werd gevonden evenals kogelpotfragmenten en 15e eeuwse en recenter aardewerk. Dit wijst op bewoning voor de bouw van het klooster en is dus een argument meer om het eigenlijke klooster niet op deze plaats te zoeken. De plaats waar het klooster gebouwd werd, was immers onbewoond.

Het onderzoek heeft zich dus geenszins beperkt tot de noordelijke helft van Windesheim zoals Van Dijk ten onrechte stelt 7), maar het heeft zich geconcentreerd op het middengedeelte van het langgerekte rivierduin, waar de hof van Bertold ten Have lag. Het punt waar alles om draait is een zinsnede in de kroniek van Johannes Busch, waarvan de tekst luidt: "...quod situs loci istius omnino bonus et satis aptus videbatur fundusque montis in Windesem in australi eius plaga cum plurimus agris et pratis fructiferis per liberam possessorum suorum resignationem monasterio iam esset appropriatus".8) De vertaling van Van Dijk van deze passage luidt: "...omdat de ligging van die plaats alleszins goed en voldoende geschikt leek en de grond van de hoogte te Windesheim op de zuidzijde daarvan met zijn talrijke vruchtbare akkers en weiden door de vrijgevigheid van zijn eigenaars reeds ten goede aan het klooster was gekomen".9) Dezelfde tekst heb ik in mijn artikel "Een klooster gezocht" gebruikt en als volgt vertaald: "...omdat de ligging van die plaats in alle opzichten goed en voldoende geschikt leek en er reeds een boerderij (d.w.z. land met alle daarop geplaatste bouwwerken) aan de zuidzijde van een/de berg in Windesem met zeer veel vruchtbare akkers en weiden, vrijwillig afgestaan door de bezitters ervan, eigendom van het klooster was geworden".10)

Nu heb ik al eerder gemerkt dat latijnse teksten op verschillende manieren kunnen worden vertaald en daarom laat ik het aan de deskundigen over om uit te maken welke van de twee vertalingen het beste is. Voor mij is echter een vertaling die het heeft over "grond van de hoogte te Windesheim op de zuidzijde daarvan met zijn talrijke vruchtbare akkers en weiden" niet in overeenstemming te brengen met de situatie op het rivierduin. De tekst "een boerderij aan de zuidzijde van een/de berg in Windesheim met zeer veel vruchtbare akkers en weilanden" is daarentegen wel in overeenstemming met de hierboven geschetste agrarische structuur in de middeleeuwen.

Tot de boerderij op de hof van Bertold ten Have behoorden vruchtbare akkers op de es en weidegronden voor het vee in de lager gelegen gedeelten van Windesheim. De to-

figuur 2.
De ligging van de opgravingsputten (P. Boer)

tale oppervlakte van de hof van Windesheim was bijna 40 ha. Van deze oppervlakte lag maar een klein gedeelte op het rivierduin. Van dit laatste gedeelte was kennelijk de hoogte (de berg) ten noorden van de Dorpsstraat (waar het klooster zou worden gesticht) onbebouwd en werd alleen het deel ten zuiden van de Dorpsstraat in beslag genomen door de boerderij en eventuele andere bouwwerken, het zogenaamde agrarische gedeelte.

Dit agrarische gedeelte, dus de boerderij met schuren en alles wat daar zo bij hoort, zal men aanvankelijk in takt hebben gelaten. Het is immers niet aannemelijk dat de kloosterbroeders de boerderij zouden hebben afgebroken om juist op die plaats hun klooster te bouwen, terwijl ten noorden van de Dorpsstraat een onbebouwde hoogte lag die volgens de broeders uitnemend geschikt was voor de bouw van het klooster. Wel is de boerderij later vergroot en iets meer naar het zuiden toe verplaatst.

Het grote probleem blijkt dus de zinsnede "de zuidzijde van de hoogte van Windesheim". Hierbij gaat het mijns inziens natuurlijk om de zuidzijde van de hoogte van Windesheim voor zover die op de hof van Bertold ten Have betrekking had; niet om de zuidzijde van het langgestrekte rivierduin. In het zuiden van dat rivierduin lag immers de hoeve Odink.

De belangrijkste vraag in deze hele kwestie is de vraag naar de preciese ligging van de hof van Bertold ten Have en hoe die hof op het rivierduin naar het noorden en het zuiden toe was begrensd. Het belangrijkste doel van mijn historisch onderzoek naar de oudste geschiedenis van Windesheim was nu juist een antwoord te vinden op die vraag om zodoende op basis van degelijke historische gegevens de plaats te kunnen bepalen om archeologisch onderzoek te verrichten. Het feit dat er geen fundamenten van het klooster zijn gevonden betekent geenszins dat op de verkeerde plaats is gezocht. De conclusie dat het klooster grondig is afgebroken is vrij logisch en wordt bovendien bevestigd door berichten over de afbraakactiviteiten in de periode 1594-1598. In 1596 werden drie dagen lang stenen op wagens geladen; in 1597 ging het vervoer van duizenden stenen vanuit Windesheim voort, terwijl in april 1598 de laatste zes schepen volgeladen met puin uit Windesheim naar Zwolle voeren.¹¹⁾

Noten

1. Berkenvelder, F.C., H. Bloemhoff, R.Th.M. van Dijk e.a.(red.), Windesheim. Studies over een Sallands dorp bij de IJssel, Kampen 1987.
2. Beek, R. van en H. Clevis, 'Een klooster gezocht. Een archeologisch onderzoek naar de restanten van het moederklooster van de Moderne Devotie te Windesheim' (p.77-91) ; Dijk, R.Th.M. van, 'De ligging van het klooster te Windesheim' (p.93-128) en Beek, R. van, 'Tussen keizer en klooster. Een stukje oudste geschiedenis van Windesheim' (p.17-24) in bovengenoemde bundel.
3. Berkenvelder, F.C., Zwolse regesten deel I, Zwolle 1980, nr.265.
4. In dit artikel 'Tussen keizer en klooster' van de bovengenoemde bundel is overigens ten onrechte opgegeven dat Lubbertus de Wyndesim 1 hovas 4 lib. bezat. Dit moet zijn 2 hovas 4 lib.
5. Windesheim, 98.
6. Windesheim, 117.
7. Windesheim, 96.
8. Grube, K. (red.), Das Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum, Halle 1886, 268.
9. Windesheim, 96.
10. Windesheim, 81. Vertaling van H.J. Bruins.
11. Windesheim, 113.

DE ABTSBEKER**LYDIE VAN DIJK**

Een van de topstukken in de collectie van het Provinciaal Overijssels Museum is een verguld zilveren beker, de zogenaamde dubbele abtsbeker. Deze beker is het eigendom van de gemeente Zwolle en bevindt zich sinds 1884 in het museum.

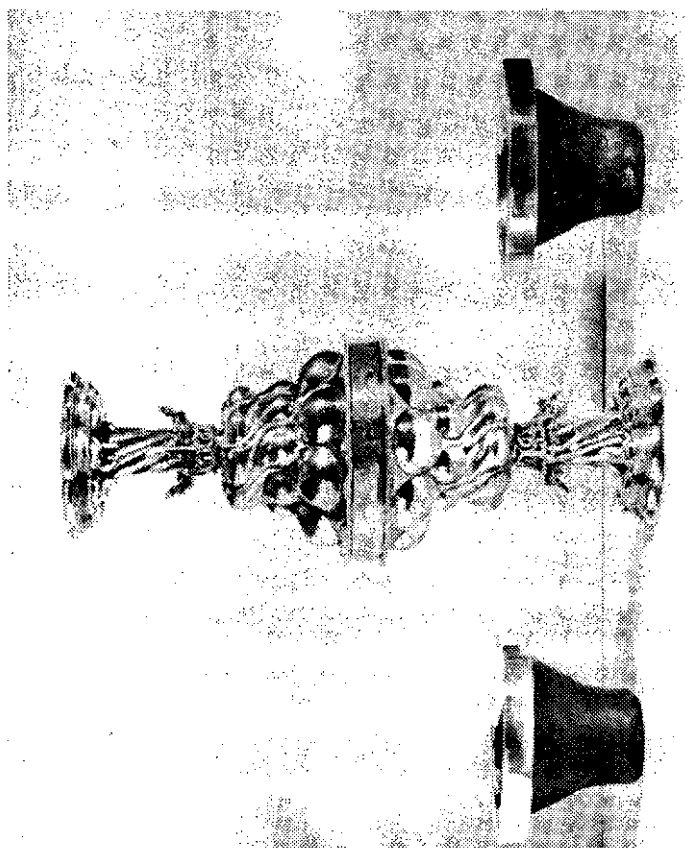
Herkomst

De stad kreeg de beker in 1508 in haar bezit als legaat van Wilhelm van Hecke, abt van het Mariaklooster en de Petrus en Pauluskerk in Luxemburg en proost van de Pauluskerk in Utrecht. Van Hecke was tevens raadsman van de Duitse keizer Maximiliaan van Habsburg (1493-1519).

In 1486 had Wilhelm van Hecke met de stad Zwolle onderhandeld over het recht gouden en zilveren munten te mogen slaan als privilege van de voorganger van Maximiliaan, keizer Frederik III. Volgens overlevering schonk Maximiliaan de dubbelbeker aan zijn raadsman. Waarom Maximiliaan de beker aan Van Hecke schonk en deze hem op zijn beurt aan de stad Zwolle legateerde, is niet bekend.

Vorm

Dat de beker van Maximiliaan afkomstig moet zijn, wordt duidelijk wanneer we hem nauwkeurig bekijken. Hij is van verguld zilver gemaakt en bestaat uit twee bijna gelijke delen die ieder 20 cm. hoog zijn. De totale hoogte van de beker is 38 cm. De beide delen worden op elkaar gezet door de gedecoreerde mondrand over de iets kleinere ongedecoreerde mondrand heen te zetten. De achtlobbige voet heeft een band met een rechte verticale versiering om acht halfbolvormige verhogingen. Hiertussen begint de aanzet van de getordeerde stam, waaroverheen vanaf de onderzijde van de kelk een krans van bladranken valt. De kelk is versierd met vier rijen knorren (blaasvormig siermotief), die twee aan twee met elkaar zijn verbonden. Net als de stam draait deze versiering naar links. Onder de voet van de bekera zijn geëmailleerde wapens aangebracht in een rond medaillon. Het ene wapen is van Maximiliaan, een zwarte eenkoppige adelaar onder een keizerskroon, het andere van Bianca Maria Sforza, een draak en een adelaar in een door midden ge-

afb. 1. Dubbele abtsbeker uit de collectie van het Provinciaal Overijssels Museum (foto P. Gerritse Zwolle)

deelde ruit onder een kroon. Maximiliaan trouwde in 1494 met Bianca Maria Sforza. Dit huwelijk was politiek gezien van grote betekenis. Maximiliaan wilde hertog Ludovico Sforza, il Moro genaamd, gunstig stemmen en hoopte dat de hertog deel zou nemen aan een geplande veldtocht tegen de Turken, die toen Karinthië en Stiermarken verwoestten.

De dubbelbeker moet dus gemaakt zijn tussen 1494, het huwelijk van Maximiliaan met Bianca Maria Sforza, en 1508, de schenking aan de stad Zwolle.

Versiering

Op de opstaande rand van één kelk is een gegraveerde versiering aangebracht. Tussen gotische ranken met bladeren en bloemen zijn een aantal scènes afgebeeld die zich op een stukje gras afspelen: een hond, die een hert bijt, een hond achter een haas rennend, een vogel die een slang bijt, en een hert, waarop een schutter tussen ranken zijn boog gericht houdt. Bovendien zijn tussen de bladranken nog een vogel en een eekhoorn gegraveerd. Deze voorstellingen hebben een symbolische betekenis. Zowel in de profane als in de christelijke iconografie komen ze voor.

Zo kan de hond achter de haas uitgelegd worden als de trouw, die de onkuisheid verjaagt.

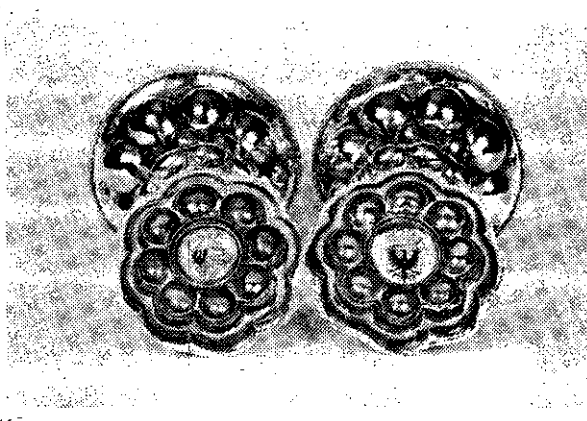
De vogel, misschien een adelaar, die een slang bijt, symboliseert de zege van Christus over de dood. De hertejacht stelt de vervolging van Christus door de onwetende voor.

Het symbolische karakter van de dubbelbeker is niet beperkt tot de gegraveerde voorstelling op de rand van de kelk. De bladranken onder de kelk zijn bij de aanzet in elkaar verstrengeld, hetgeen als liefdessymbool opgevat kan worden.

De vorm van de bekera doet denken aan een bloeiende akelei. De akelei was het symbool van Christus. Ook bij de geestelijke en wereldlijke minnedrank genoot de akeleibeker veel waardering. Tot in de tweede helft van de 16e eeuw wordt de akeleivormige dubbelbeker als bruidsgift gegeven.

De bekera zijn niet compleet. Aan de uiteinden van de bladranken onder de kelk ontbreekt de cirkelvormige versteviging zoals deze bij andere bekera voorkomt.

Op de zwikken tussen de kronen, die grenzen aan de mondrand, zijn resten te zien van versieringen die hier waren aangebracht. Hoogst waarschijnlijk waren deze ver-

afb. 2. Voet van de abtsbeker.

sieringen verschillend van vorm, want ernaast zijn verschillende romeinse cijfers ingeslagen, op de ene beker I tot en met VIII, op de andere I tot en met VII en X. Dit zou erop kunnen wijzen dat elke beker zeven versieringen had die ook op de andere voorkwam en dat elk één andere versiering had.

Oorsprong

Bekers met dergelijke bolle versieringen werden in Zuid-Duitsland, in Neurenberg en omgeving, gemaakt. Van omstreeks 1470 tot 1530 werd deze stijl in allerlei variaties toegepast. Ook een kunstenaar als Albrecht Dürer heeft rond 1507 ontwerpen gemaakt voor zulke bekera.

De rijkdom van de adel en de burgers in het Duitse Rijk zorgde voor een steeds groter wordende vraag naar zilveren voorwerpen en als gevolg daarvan groeide de productie snel en werd de stijl van deze zilveren bekera verspreid over alle centra van goud- en zilvermeden. Neurenberg was op grond van zijn politieke en economische betekenis het belangrijkste centrum.

Vergelijkbare objecten

Er zijn twee typen akeleivormige dubbelbekera te onderscheiden. Een type met een draaiing in de bolvormige versiering en een type waar de bolvormige uitstulpingen verticaal boven elkaar zijn aangebracht.

De dubbelbeker in 't POM behoort tot het eerste type. Vergelijkbare bekera bevinden zich in de schatkamer van het Kremlin in Moskou, in het Badisches Landesmuseum in Karlsruhe, in het Germanisches National Museum in Neurenberg en in de Wernher collectie in Luton Hoo.

In Hall in Tirol bevond zich één van de twee bekera van een dubbelbeker. Deze is echter rond 1890 verkocht en de huidige verblijfplaats is onbekend.

Literatuur:

- B. Dubbe, Monumenten in zilver, Zwolle 1976
- H. Kohlhausen, Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1250 bis 1540, Berlijn 1986
- C. Hernmarck, The Art of the European Silversmith 1430-1830, Amsterdam 1977
- Kunst der Reformationszeit, catalogus Staatsliche Museen zu Berlin, DDR, 1983

EEN ZWOLS BESNIJDENISREGISTER

JAAP HAGEDOORN

Inleiding

Onlangs kocht de Nederlands-Israelietische Gemeente Zwolle een benijdenisregister aan van een particulier. Dit was voor deze gemeente een bijzondere aangelegenheid. Allereerst omdat tijdens de tweede wereldoorlog het meeste archiefmateriaal van de Gemeente verloren is gegaan. 1) Daarnaast zijn besnijdenisregisters voor vele joodse mannen van belang. In deze registers kan namelijk het bewijs gevonden worden, dat deze mannen volgens de joodse riten opgenomen zijn in de joodse religieuze gemeenschap. In dit artikel zal de besnijdenis met haar religieuze achtergronden beschreven worden, waarna de geschiedenis van de Zwolse mohel (= besnijder) en het register aan de orde komen.

De bsnijdenis of Berieth Hamilah

De besnijdenis van joodse jongetjes betekent voor hen de opname in het verbond dat God met Abraham sloot. Wie uit een joodse moeder wordt geboren is joods, maar van de joodse mannen behoren alleen de besnedenen tot de religieuze gemeenschap. Of, zoals het staat in Genesis 17:10: "Dit is mijn verbond, dat gij zult houden tussen Mij en u en uw nageslacht: dat bij u al wat mannelijk is besneden worde." Het thora-woord volgend, worden daarom joodse jongetjes op de achtste dag na hun geboorte besneden. Dit betekent dat het losse gedeelte van de penishuid, dat over de eikel ligt, afgesneden wordt. Tevens krijgt het jongetje bij die gelegenheid zijn joodse naam. Daarmee zal hij later in de synagoge worden opgeroepen om uit de thora voor te lezen. Deze naam bestaat uit de eigennaam en de toevoeging: zoon van (naam van de vader).

De besnijdenis en de naamgeving worden verricht door de mohel of besnijder. De bijbehorende handelingen staan onder andere beschreven in de Handleiding tot de kennis der voorschriften omtrent de Besnijdenis (Amsterdam 1887) van N.N. Goudsmit, die in het Zwolse register is ingebonden. De meeste regels daaruit gelden nu nog. Ze zullen hier kort worden weergegeven.

Nadat de mohel geconstateerd heeft dat het jongetje gezond genoeg is om de operatie te ondergaan, bereidt hij zich, meestal ten huize van de ouders, voor op de besnijdenis. Zijn instrumenten, bestaande uit een mesje, een tang, een stilet en een schaartje, worden ontsmet en afgedroogd. Schone luiers en verband worden klaargelegd. In de kamer waar de besnijdenis zal plaatsvinden, worden bij het raam twee stoelen klaargezet. De rechter is voor de profeet Elia, om hem getuige te laten zijn van de gebeurtenis. Op de linkerstoel zit de sandèk of gevatter, de man die het kind tijdens de besnijdenis vasthoudt.

Het kind wordt nu binnen gebracht. Tijdens de verschillende rituele handelingen die hierop volgen, worden gebeden uitgesproken. Nadat de mohel zijn handen heeft gewassen, trekt hij de voorhuid van het jongetje iets naar voren. De zogenaamde tang wordt over de huid geschoven en beschermt zo gelijk de eikel. Hierna wordt de huid voor dit klemmetje met het mesje afgesneden. Het onderliggende vlies wordt daarop opengeknipt, omgeslagen en achter de rand van de eikel gelegd. Het ontstane wondje wordt uitgezogen, zodat de bloeding stelpst. Daarna wordt het wondje verbonden. Bij een beker wijn worden de slotlofzeggingen uitgesproken en hierna krijgt het jongetje zijn joodse naam. Nadat het een drupje wijn heeft gekregen, wordt het kind nog gezegend, waarmee de plechtigheid is beëindigd. 2)

De besnijder

De besnijder moet een joodse man zijn, die de religieuze voorschriften kent en voldoende theoretische en praktische kennis bezit om de besnijdenis te kunnen verrichten. In vooroorlogs joods Nederland bestond er zelfs een Commissie voor de mohelim. Kandidaten voor de als ereambt geldende functie moesten voor deze commissie een examen afleggen vòòr zij zich mohel mochten noemen. Aangezien het werk als een eer geldt, mag de mohel er zich niet voor laten betalen. Hij mag alleen zijn onkosten vergoed krijgen. Hij is overigens wel verplicht een register bij te houden van alle besnijdenissen die hij verricht.

Het Zwolse register was van de godsdienstonderwijzer Rubertus van Zuiden. Hij was te Hoogeveen geboren op 12 juni 1871 en vestigde zich te Zwolle op 14 september 1895, komende van Hengelo. Van Zuiden had toen al de bevoegdheid om godsdienstonderwijs te geven. Hij zal dus kort voor 14 september 1895 door de joodse gemeente van Zwolle tot godsdienstonderwijzer zijn benoemd. Tot zijn huwelijk woonde Van Zuiden in bij het gezin van de winkelbediende Abraham Gazan. Dit gezin woonde tussen 1892

en 1897 in ieder geval aan de Nieuwe Markt en in de Diezerstraat. De jongste zoon uit dit gezin, Philip, werd op 1 oktober 1897 door Van Zuiden besneden. Zijn bevoegdheid om besnijdenissen te mogen verrichten had Van Zuiden kennelijk in mei 1896 verkregen. Op het voorplat van zijn register staat namelijk ingestanst:

R. van Zuiden

MOHEL

SIWAN 5656
MEI 1896

Op 18 augustus 1897 huwde Rubertus van Zuiden in zijn geboorteplaats Hoogeveen met Heintje Lea de Jongh, die op 20 april 1872 te Denekamp was geboren. Uit dit huwelijk werden te Zwolle vijf kinderen geboren: Bertha Henriëtte (21 maart 1899 - 21 augustus 1899), Betsie (23 september 1900), Bertha Henriëtte (8 maart 1902), Menno Jacob (23 november 1905) en Clara (26 november 1911). Het gezin woonde onder andere in de Bitterstraat, de Korte Kamperstraat en vanaf 1918 in het huis Nieuwstraat 69. 3)

Gezien het besnijdenisregister heeft Van Zuiden tot juni 1937 besnijdenissen verricht. Of hij toen ook nog godsdienstonderwijzer was is niet bekend, maar niet onwaarschijnlijk. De beide oudste dochters hadden inmiddels het gezin verlaten. Van Zuiden woonde met zijn vrouw, zoon en jongste dochter in het huis aan de Nieuwstraat. Op 29 oktober 1941 overleed Heintje Lea de Jongh en twee dagen later werd zij op de joodse begraafplaats aan de Kuyterhuislaan begraven. 4) Anderhalve maand later, op 9 december 1941, vertrok Rubertus van Zuiden naar Almelo, waarheen zijn dochter Betsie al in 1925 was verhuisd. 5)

Inmiddels was Nederland al betrokken geraakt bij de tweede wereldoorlog na de Duitse inval op 10 mei 1940. Het joodse bevolkingsdeel werd na die datum langzaam maar zeker gestigmatiseerd, gediscrimineerd en geïsoleerd. Voor ruim 100.000 joodse Nederlanders zou hierop de dood in een concentratie- of vernietigingskamp volgen; ook voor Menno van Zuiden. Hij werd in augustus 1942 met enkele vrienden gearresteerd tijdens hun vaste kaartavond. Door deze bijeenkomst overtraden zij het gebod, dat joden om 20.00 uur thuis moesten zijn. 6) Menno werd met zijn vrienden doorgezonden naar Mauthausen, waar hij op 9 november 1942 omkwam.

Onder welke omstandigheden Rubertus van Zuiden omkwam, is niet geheel duidelijk. Hij overleed namelijk te Deventer op 13 mei 1944 en werd daar ook begraven. 7) Mogelijk was hij in die plaats ondergedoken, want op die datum waren de meeste joodse Nederlanders al gedeporteerd; mogelijk lag hij te Deventer in een ziekenhuis of inrichting. Zijn overlijden werd namelijk aangegeven door een hoofdverpleger. Zijn stoffelijke resten werden op 30 mei 1946 op de joodse begraafplaats in Zwolle herbegraven. 8) Wellicht heeft Van Zuiden zijn besnijdenisregister meegenomen van Almelo naar Deventer. Het werd in de zomer van 1987 in de buurt van de laatste plaats te koop aangeboden, tegelijk met een partij munten. De koper, de heer A. Goed, weet zich alleen nog te herinneren, dat de verkoper op een camping in de omgeving van Deventer woonde. 9) Waar het register voor die tijd berustte, is dus niet meer te achterhalen. De heer Goed verkocht het register op zijn beurt aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle.

Het register. 10)

In het Zwolse register zijn 580 besnijdenissen opgetekend tussen 26 mei 1896 en 20 juni 1937. In hebreuws schrift staan vermeld de datum naar de Joodse tijdrekening (en soms de plaats) van de besnijdenis en de joodse naam van het kind. In het Nederlands zijn de Nederlandse namen van het kind en zijn vader genoteerd, evenals de plaats en de datum van de besnijdenis (ook die volgens de joodse tijdrekening) en soms de geboortedatum. In veel gevallen is geen plaatsnaam vermeld. Dit betekent dat de besnijdenis in Zwolle plaatsvond.

plaats/streek	aantal	%
Zwolle	233	40
Overijssel	217	37
Drente	104	18
Gelderland	17	3
elders	9	2
totaal	580	100

Besnijdenissen naar plaats of streek:
absoluut en procentueel

Bijna de helft van de vermelde besnijdenissen vond te Zwolle plaats. De besnijdenissen elders in de provincie werden op een tiental na in Salland en de Noordwesthoek verricht, met als uitschieters Steenwijk (39) en Deventer (48). Van de Drentse besnijdenissen geschieden er bijna 80% in het nabij Zwolle gelegen Meppel (51) en in Van Zuidens geboorteplaats Hogeveen (29). De besnijdenissen in Gelderland werden bijna allemaal verricht in aan Overijssel grenzende streken als het noorden van de Veluwe en de Achterhoek. De overige vonden plaats in Harlingen (3), Heerenveen (2), Amsterdam (3) en Amersfoort (1). Ten aanzien van het jaarlijkse aantal besnijdenissen kan nog gezegd worden, dat deze tussen 1915 en 1923 het hoogst was: gemiddeld ruim 19, tegen een gemiddelde van bijna 14 over de gehele periode. In hoeverre hier verband bestaat met de ontwikkelingen in het geboortecijfer zou nader onderzocht moeten worden.

Soms zijn de inschrijvingen wat uitgebreider dan de hierboven genoemde gegevens. Zo schreef Van Zuiden op 1 december 1905: "Mijn zoon Menno Jacob. Besneden door zijn vader op Vrijdag 3 Kislew 5666". In het hebreuws is daaraan toegevoegd een parafrase op het laatste deel van de slotlofzegging van de besnijdenisceremonie: "Dat hij moge opgroeien tot beoefening van de leer, tot het huwelijk en tot goede daden, Amen!"

Geheel volgens de joodse religieuze wetten zijn de weinige vermeldingen van zonen van een joodse moeder en een niet-joodse vader. Van Zuiden noteerde dit dan expliciet in hebreuws en/of Nederlands. Kinderen uit een dergelijke verbintenis zijn joods, omdat volgens de religieuze wetten alleen van belang is tot welk volk de moeder behoort. Wanneer de vader niet joods is, wordt zijn naam ook niet opgenomen in de joodse naam van zijn zoon. Aan de eigen naam van het kind wordt dan toegevoegd: "zoon van Abraham, onze vader (ben Avraham abinoe)". Ook de namen van de jongens die uit een buiten-echtelijke relatie worden geboren, krijgen deze toevoeging. In het hebreuws vermeldde Van Zuiden dan overigens, dat het om een 'bastaard' ging.

Vermeldenswaard zijn tenslotte nog de besnijdenissen van Henri de Metz en Meijer Polak. De eerste werd op 8 oktober 1918 in het kamp voor Belgische vluchtelingen te Nunspeet door Van Zuiden besneden. De ouders van de op 5 augustus 1925 besneden Meijer Polak, Hartog Polak en Elisabeth de Lieme, woonden in New York, maar verbleven tijdelijk te Hattem.

Noten:

1. Jaap Hagedoorn, recensie van Ludy Giebels, Inventaris van de archieven van Jacob Fränkel, Opperrabijn van Zwolle en de joodse gemeenschap van Oldenzaal, in: Zwols Historisch Tijdschrift 3 (1986) 97-100.
2. Zie ook S.Ph. de Vries Mzn., Joodse rit en symbolen (Amsterdam 1986, 6e druk) 179-197.
3. Gegevens uit: Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, Bevolkingsregister 1860-1940.
4. Nederlands-Israëlietische Gemeente Zwolle, begraafregister.
5. Vriendelijke mededeling van de heer J. de Jong, werkzaam bij de afdeling Burgerlijke stand, bevolking, militaire zaken en verkiesingen van de gemeentesecretarie.
6. Iet Vierstraete-Erdtsieck, De Jodenvervolg ing in Zwolle. Geschiedenis van de Joden te Zwolle tussen 1933 en 1946 (eigen uitgave; Wezep 1985) 22 en 26.
7. Vriendelijke mededeling van de afdeling bevolking van de gemeentesecretarie Deventer.
8. zie noot 4.
9. Mededeling van de heer A. Goed te Amsterdam.
10. Het originele register berust bij de Nederlands-Israëlietische Gemeente Zwolle. Kopieën zijn ter inzage bij de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle en het Rijksarchief in Overijssel.

REACTIES EN WEERWOORD NAAR AANLEIDING VAN D. WEMES, "DE DRIE RIVIEROVERGANGEN OVER DE VECHT BIJ ZWOLLE" (zie Zwols Historisch Tijdschrift 1988, nrs. 1 en 2).

In verband met de beschikbare ruimte geven we de kern weer van twee reacties die de heer Wemes heeft ontvangen en van zijn antwoord.

Ir. J.P. van den Berg te Zwolle merkt in zijn reactie op dat Wemes ten onrechte stelt dat de huidige A28 het tracé volgt van de vroegere Meppelerweg en dat de trambaan heeft gelegen waar nu de weg voor lokaal verkeer ligt. Een artikel in de Zwolsche Courant van 9 juni 1962 meldt dat het weglichaam voor "de weg van de toekomst" naast de bestaande Rijksweg "in het land wordt opgeworpen". Van den Berg schrijft: "De fietsers rijden dus over de voormalige trambaan en het lokale verkeer volgt de aloude Meppelerweg. Dat laatste geldt tot de Vechtdijk. De Rijksweg volgde die dijk en de in de 60-er jaren afgebroken Berkumerbrug. Ook de trambaan ging daarlangs. Beide lagen vervolgens binnen de laanbeplanting voorlangs Huize Dijkzicht en passeerden vervolgens de schutsluis in het Lichtmiskanaal."

De heer Wilhelm J. Fleitmann te Warendorf (Duitsland) gaat in op de theorie van Wemes over het toponiem 'brugge'. Hij schrijft: "Dass in 1450 die hölzerne 'Berkumerbrug' gebaut wurde, liegt vielleicht auch darin begründet, dass gegenüber den im Mittelalter vielfach verwendeten leichteren zweirädrigen Karren Ende des Mittelalters die schweren 'Blockwagen' aufkamen, bei denen man für das Passieren von Flüssen eine Brücke wie die 'Berkumerbrug' benötigte. Zum Beispiel bittet im Jahre 1595 die Stadt Dorsten, die an einer schon früh vorhandenen Fernstrasse von Holland nach Deutschland lag, um 'Approbation' des Brückengeldes (über den Fluss Lippe) von 1 Schilling für jeden schwer beladenen Blockwagen. Ich habe dies im meinem Text "Eine alte Extrapost- und Fernstrasse durch das Vest Recklinghausen" angeführt, veröffentlicht in Postgeschichtsblätter Münster, Neue Folge nr. 24 (1984)".

Op het door Fleitmann gesuggereerde verband tussen de bouw van de Berkumerbrug en de hessewagens komt de heer Wemes graag in een apart artikel terug. Uitvoeriger gaat hij in op de kritiek van ir. D.M. van der Schrier in ZHT 1988, nr.2, p.53-54. Hij schrijft het volgende:

In mijn antwoord wil ik benadrukken dat op grond van de technische analyse van een brugge vast staat dat deze in feite niets anders dan een houten wegdek-, ongeschikt is om door een rivier gelegd te worden. In deze opvatting voel ik me gesterkt door de kennis en ervaring welke de heer H.C. Tesink, kolonel der genie b.d. bezit van de diverse soorten paalwegen die het Nederlandse leger voor 1940 gebruikte. Het waren wegen gemaakt van eigentijds materiaal zoals spoorwegdwarsliggers en baddings (soort balk - red.), maar men kende ook knuppel- en fascinewegen, bestaande uit takkebossen. Ze werden gebruikt in de uiterwaarden voor aansluitingen op pontonbruggen, hadden radkeerders om de wagens op de weg te houden en waren voorzien van bermsloten! Maar hoe geavanceerd ze ook waren, ze bleven bij hoogwater en ijsgang erg kwetsbaar en worden nu niet meer gebruikt. Nu zijn het de bekende stalen rijplaten die òn niet kunnen wegdrijven òn met pennen aan de bodem geprikt worden en daarom eenvoudiger en sneller te leggen zijn.

Ik denk dat men in de middeleeuwen ook geen combinatie van 'brugge-boot-brugge' gebruikt zal hebben, omdat twee insteekhaventjes makkelijker waren aan te leggen en te onderhouden dan de kwetsbare bruggen.

Het is bekend dat bij Zwolle ook een brugge gelegen heeft in het tracé van de Diezerstraat. Oudtijds passeerde men hier een loopveld, dat wil zeggen dat het overstromingswater hier in een dunne laag van misschien één decimeter over het land vloeiende; er kwam water langs vloeien, maar niet in de vorm van een rivier! Zo blijft voor de afvoer van continu stromend Vechtwater in de twaalfde eeuw eigenlijk alleen maar de Westerveldse A over. Voor het eind van de veertiende eeuw moet er echter een afvoeroverlegging geweest zijn naar de situatie zoals die nu bestaat tussen Berkum en Genne.

Iets van zo'n overgang vinden we ook terug in de Zwolse Regesten (Z.R.). Uit Z.R. 390 en 855 kan men afleiden dat er ooit een voorde door de Westerveldse A gelopen heeft, waarover men gelopen en gereden heeft met karren en paarden. Maar in 1394 treft men er veerschepen aan en in 1410 wordt het Westerveldersyl onderhouden, wat alleen zinvol kan zijn als er dijken liggen. In 1396 is er sprake van een weiland tegenover Haarst aan de Zwolse kant van de dan voor het eerst genoemde Vecht en in 1404 blijken de Zwollenaren er met hun koopwaar langs te varen (Z.R. 685). Kennelijk ligt er dan al een veerstal en deze wordt in 1450 vervangen door een echte houten brug.

In onze tijd herkent men de Vecht aan de brugleuningen langs de weg en is de A te vergelijken met een sloot. Wat de naam Vecht betreft: deze kan verleend zijn aan een stroompje dat de allures van een rivier kreeg door 's zomers meer water af te gaan voeren en 's winters ongekende overstromingen te veroorzaken. Dit als gevolgen van ontbossingen in zijn stroomgebied. De mens was genoodzaakt langs de benedenloop in te grijpen, waardoor weer watervenen gewijzigd werden of mogelijk zelfs verdwenen. De overgang van de A en de Vecht naar het Zwartewater is typisch kunstmatig: de waterloop maakt een vreemde knik en de naam Vecht is verdwenen.

Discussie gesloten door de redactie.

VERSCHENEN BOEKEN EN INFORMATIEBLADEN

J. ten Bokum, Muziek in de IJsselsteden. Utrecht/Antwerpen, Bohn, Scheltema & Holkema 1988. ISBN 90 3130 841 2. 145 p. f. 49,50.

Beschrijving van het muziekleven in Deventer, Zutphen, Zwolle en Kampen in de 19e en het begin van de 20ste eeuw met bijzondere aandacht voor de familie Brandts Buys.

A.J. Borgman, Toen ik nog een jongen was. Tweede deel. Zwolle april 1988. Uitgegeven in eigen beheer. f. 7,50. Verkrijgbaar bij de boekhandels Jakma en Waanders.

R.A. Bosch, Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle, 1748-1755. Kampen, IJsselakademie 1988. ISBN 90 6697 037 5. 254 p. f. 19,95 (donateursprijs f. 16,95). Dissertatie Theologische Universiteit Kampen.

J. Hagedoorn, Met het oog op gisteren. 25 jaar monumentenzorg in Zwolle. Waanders 1988. ISBN 90 6630 145 7. 80 p. f. 5,95.

'Munten' in: Archeologisch Onderzoek Broerenkerk. Editie 4. Kampen 1988. Een uitgave van de Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek.

'Paleopathologie' in: Archeologisch Onderzoek Broerenkerk. Editie 5. Kampen 1988. Een uitgave van de Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek.

Wat zijn monumenten? Informatieblad van de Dienst Openbare Werken, afd. Bestuurszaken. Zwolle 1988.

'Windesheim: op zoek naar een klooster' in: Informatieblad Monumentenzorg en Archeologie in Zwolle. Zwolle juli 1988. Een uitgave van de Dienst Openbare Werken, afd. Bouwkunde/Monumentenzorg.

P. Witteveen (red.), Het vermogen tot ... 40 jaar Centrale Bibliotheekdienst voor West-Overijssel. Zwolle, C.B.D. 1988. 144 p. Verkrijgbaar bij de C.B.D., Boerendanserdiik 40, Zwolle

P. Ratsma en C.C.S. Wilmer (red.), Handleiding voor het beheer van een topografisch-historische atlas (Uitgeverij Verloren te Hilversum). 215 blz. ISBN 90-71251-08-X. Prijs f 35,-.

Een topografisch-historische atlas was in de 18e eeuw een verzameling prenten, tekeningen en kaarten die de eigenaar af en toe aan geïnteresseerden liet zien. Een moderne atlas omvat veel meer soorten afbeeldingen, zoals affiches, foto's, prentbriefkaarten, technische tekeningen, dia's en zelfs (video)films. De materiële verzorging, de beschrijving en ordening, alsmede het gebruik in het historisch onderzoek van materiaal uit een topografisch-historische atlas vereist specialistische kennis.

Dit geldt zowel voor de professionele beheerder van een prentenkabinet, museum of archief als voor de particuliere verzamelaar of onderzoeker. Deze Handleiding, geschreven door conservatoren van een drietal grote atlasen in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, vormt een praktische, zeer rijk geïllustreerde gids waarin alle aspecten van beheer en raadpleging aan de orde komen.

P. Ratsma bespreekt de bestanddelen van een atlas. Alle afbeeldingen die laten zien hoe de regio waarop de atlas betrekking heeft, er uitzag of nog steeds ziet en hoe de mensen daarin leefden en leven, komen voor opname in de verzameling in aanmerking. De afbeeldingen kunnen op verschillende materialen (papier, glas, metaal, perkament, celluloid enz.) en met behulp van verschillende technieken tot stand zijn gekomen. A.W. Gerlagh gaat uitvoerig in op tekentechnieken met vaste tekenmaterialen (metaalstift, grafiet, krijt, houtskool) of met vloeibare materialen (inkt, verf etc.); op prenttechnieken als hoogdruk, diepdruk en vlakdruk; op fototechnieken, zowel positief als negatief en tenslotte op de diverse reproductietechnieken.

P. Vlasveld en C.C.S. Wilmer schetsen de gevaren die het materiaal bedreigen en de daartegen te nemen maatregelen. Papier wordt aangetast door verzuring, vocht, droogte, een te hoge of te lage temperatuur, te veel licht, schimmels en ongedierte, maar evenzeer door te intensieve of onzorgvuldige raadpleging. Foto's en films staan aan dezelfde bedreigingen bloot, gevoegd bij het chemische verval van de emulsielaag of het extreem explosieve en brandgevaarlijke karakter van oude films op nitraatbasis. De oplossing ligt in bewaring in een hygiënische omgeving onder zo optimaal mogelijke klimatologische omstandigheden, in een goede verpakking (passepartouts van zuurvrij papier, zuurvrije dozen, zuurvrije hoezen etc.) en in grote zorgvuldigheid bij de raadpleging.

Ratsma houdt zich vervolgens uitvoerig bezig met het vraagstuk van het beschrijven en toegankelijk maken van de afbeeldingen.

Het document moet eerst geïdentificeerd worden. Daartoe moet vastgesteld worden wat het voorstelt, uit welke tijd het dateert en wie het gemaakt heeft. Deze en nog vele andere gegevens (bijv. een eventuele titel, vermelding van editie of druk, schaal, afmetingen, gebruikte techniek) worden samengevat in een titelbeschrijving. Voor het maken van titelbeschrijvingen zijn uniforme regels in omloop. Alle titelbeschrijvingen worden samengebracht in een catalogus, die om het zoeken te vergemakkelijken ook weer volgens bepaalde logische regels moet worden ingericht.

Als men historisch-topografische afbeeldingen gebruikt als bron voor historisch onderzoek, komt de vraag naar de betrouwbaarheid natuurlijk om de hoek kijken. Met andere woorden: is de werkelijkheid precies zo geweest als het visuele document suggereert of is er enige vertekening opgetreden. Zo blijken kaarten uit de 18e eeuw vaak een situatie weer te geven, die op het moment van verschijnen van de kaart in feite al verouderd was. Tekenaars van stads- of dorpsgezichten werken in deze tijd vaak aan de hand van schetsboeken, die soms al decennia eerder tot stand zijn gekomen. Ratsma laat zien welke criteria men kan hanteren om de betrouwbaarheid van de afbeeldingen te toetsen.

De Handleiding wordt gecompleteerd door een overzicht van instellingen op het gebied van topografische en historische documentatie in Nederland en een zeer uitvoerige thematische bibliografie.

TENTOONSTELLINGSAGENDA VAN HET PROVINCIAAL OVERIJSSELS MUSEUM

Voorstraat

10 september t/m 30 november: Geschiedenis van Noord-west Overijssel.

begin december tot eind januari: Wintergezichten.

Melkmarkt

1 juli t/m 31 augustus: De oudheid op het spoor.

23 augustus tot half oktober: Glazenmakersgilde.

23 augustus tot half oktober: Gevelstenen.

15 t/m 23 oktober: Bloemstukken.

12 november t/m 1 januari: Sinterklaas.

PERSONALIA

A.M. Cram-Magré werd geboren te Amsterdam, studeerde Nederlands en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1962 op het proefschrift Dèr Mouw-Adwaita, denker en dichter, Groningen, 1962.

R. van Beek (1915) heeft jarenlange ervaring als archeologisch onderzoeker te Zwolle.

L. van Dijk is als kunsthistorica werkzaam bij het Provinciaal Overijssels Museum.

J. Hagedoorn (1960): zie Zwols Historisch Tijdschrift 1988 nr.2.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

BESTUUR:

voorzitter:
J. Hagedoorn

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

sekretaris:
R. Stel

Boddemate 43, 8014 JK Zwolle

penningmeester:
H. Brassien

Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle

leden:

P.J. Berends, R.T. Oost, R. Salet, I. Wormgoor

SECRETARIAAT/LEDENADMINISTRATIE:

telefoon: 038 - 539 625 Postbus 1448, 8001 BK Zwolle

REDACTIE-ADRES:

Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

FINANCIEN:

Girorekening Postbank: 5570775,
t.n.v. Zwolse Historische Vereniging, Zwolle

TARIEVEN LIDMAATSCHAP:

jeugdleden, studenten, 65+
leden tussen 21 en 65 jaar
huisleden

f 25,= per jaar
f 35,= per jaar
f 7,50 per jaar

typewerk: Marinus Prins

lay-out: Henk Brassien

druk: Koninklijke Tijl N.V. Zwolle

omslag: "Swolla", kopergravure, anoniem, 18e eeuw
Zwolle rond 1600, gezien vanuit het zuiden

